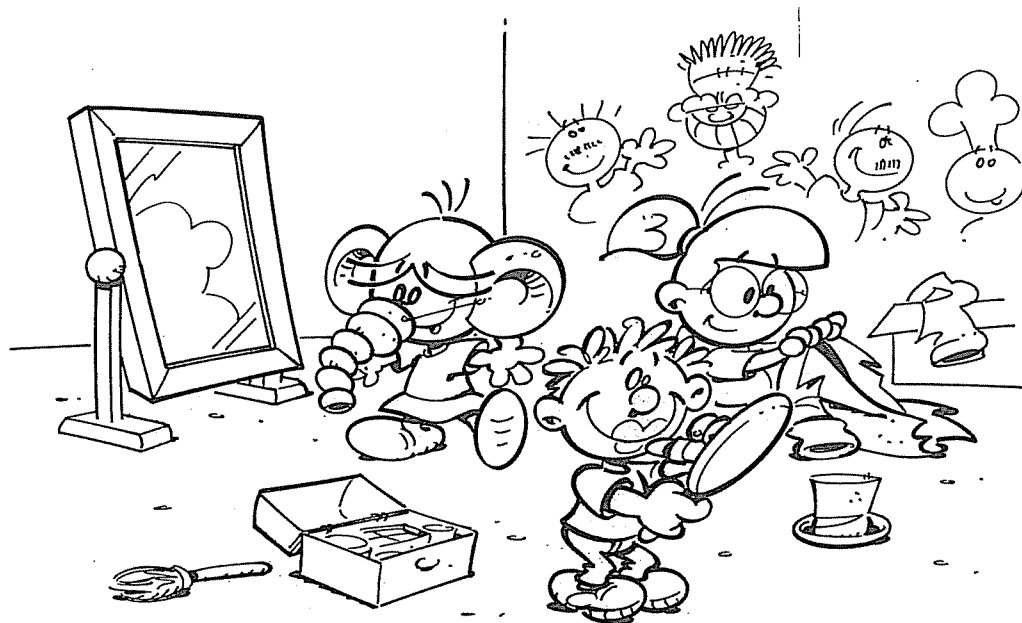

— H O O F D S T U K

2

De emotionele ontwikkeling

De emotionele ontwikkeling heeft te maken met verschillende aspecten van de ontwikkeling, zoals het verwerven van zelfvertrouwen, het leren omgaan met emoties, het leren rekening houden met anderen.

Zoals reeds eerder werd gesteld, streven we in dit boek echter geen volledigheid na. Niet alle ontwikkelingsaspecten van de emotionele ontwikkeling komen dan ook expliciet aan bod.

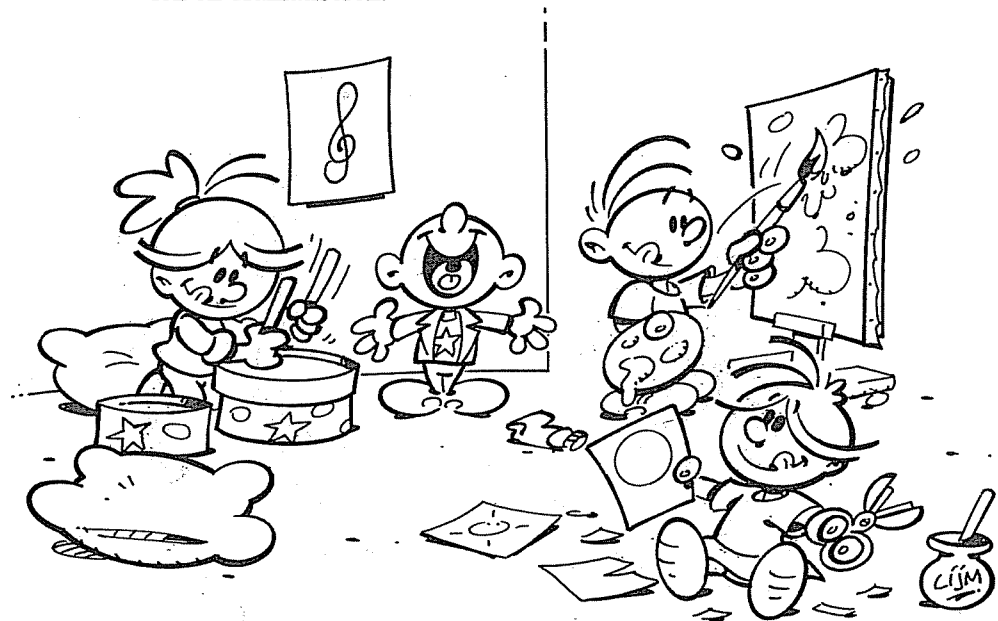
In dit hoofdstuk bekijken we de emotionele ontwikkeling vooral vanuit de invalshoek *muzische opvoeding*. In een inleidende paragraaf verduidelijken we wat we hieronder verstaan en wat de voorwaarden zijn om tot expressie te komen. Daarna belichten we diverse vormen van expressie. Achtereenvolgens komen aan bod: lichamelijke expressie, creatief spel, manuele en grafische expressie, verbale expressie en muzikale expressie.

Muzische opvoeding

De mens heeft, door de eeuwen heen, altijd al de behoefte gevoeld om wat hem innerlijk beroert op de één of andere manier uit te drukken. Het kunstzinnig maken en versieren van voorwerpen en gebouwen, schilderen, toneel spelen, muziek maken, dansen, alle uitingen van taal, geschreven of gesproken, zijn er een bewijs van.

Muzisch zijn, noemen we dat.

'Muzische opvoeding' is een verzamelnaam voor een grote variatie aan activiteiten: tekenen, schilderen, boetseren, knutselen, construeren, zingen en improviseren, musiceren, dansen en bewegen, vertellen en dramatiseren.

In de kleutergroepen spreken we vaak van creatieve expressie. Daarin horen we 'creatief', iets nieuws teweeg brengen, en 'expressie', iets uitdrukken. Zowel het emotionele als het scheppende kan aan bod komen. Expressie volgt vaak op impressie: we worden door iets bewogen of ontroerd en willen dit uitdrukken. Dat kan langs verschillende wegen: motorisch, verbaal, muzikaal, grafisch of plastisch. Onderzoekingen uit de kinderpsychologie hebben aangetoond dat allerlei vormen van expressie belangrijk zijn voor de geestelijke gezondheid van de kleuters. Door expressie in al haar facetten, kan een kleuter zijn innerlijk evenwicht vinden. De innerlijke ontspanning is belangrijk voor zijn totale persoonlijkheidsontwikkeling.

Het doel van muzische opvoeding

De bedoeling van de muzische opvoeding in de basisschool is dat kinderen *zich onbekommerd kunnen uiten*, met materialen en midde-

len die beantwoorden aan hun mogelijkheden, hun behoeften en hun interesse.

Bij de meeste leerkrachten neemt de cognitieve ontwikkeling een centrale plaats in. Toch komt de ontwikkeling van het gevoelsleven niet zomaar tot stand, ook hierbij heeft een kind passende begeleiding nodig.

Voorwaarden om tot expressie te komen

Belangrijke voorwaarden om tot expressie te komen, en dus ook voor een gezonde emotionele ontwikkeling, zijn: genegenheid, een vertrouwde en prettige omgeving, waardering en aanmoediging. Een dergelijke sfeer wordt voor een belangrijk deel bepaald door de leerkracht:

- door de relatie die met elke kleuter wordt opgebouwd;
- door voldoende aandacht te besteden aan het 'proces';
- door de technische vaardigheid te helpen ontwikkelen;
- door te observeren welke de behoeften zijn van de kinderen;
- door de kinderen kansen te geven.

De relatie tussen leerkracht en kinderen

De leerkracht draagt bij tot een goede sfeer door de relatie die ze opbouwt met elk van haar kinderen. Carl Rogers beschrijft drie voorwaarden om tot een groeibevorderende relatie met kinderen te komen.

- *Aanvaarding* wil zeggen dat je het kind onvoorwaardelijk accepteert zoals hij is, dat je respect hebt voor zijn unieke persoonlijkheid en dat je vertrouwen hebt in zijn mogelijkheden.
- *Empathie* is een zich inlevend begrijpen en dit begrijpen overdragen. Bepaalde zaken kunnen we theoretisch begrijpen, maar hebben we zelf nooit gevoeld. Pas als we bij onze eigen gevoelens hebben stilgestaan kunnen we ons empathisch bij anderen inleven.
- *Echtheid* geeft aan dat we onze eigen gevoelens onderkennen en deze tot uiting brengen.

Aandacht voor het proces

Het proces van exploreren en experimenteren moet de volle aandacht en tijd krijgen. De kinderen moeten ervaringen opdoen, hun eigen mogelijkheden en die van het materiaal onderzoeken en uitproberen. Het produkt is van minder belang. De kleuters moeten met het materiaal kunnen omgaan alleen om het plezier dat dit geeft.

Technische vaardigheid helpen ontwikkelen

Creativiteit en expressie zijn nauw verbonden met mentale en creatieve rijpheid, met spierbeheersing en technische vaardigheid. De leerkracht dwingt de kleuters niet maar moedigt ze aan en waardeert hun pogingen vaardig met allerlei materialen te leren omgaan. Ze helpt bij het oplossen van technische problemen.

Het aanleren van een nieuwe techniek kan helpen om de expressiemogelijkheden uit te breiden.

Observeren van behoeften

Door nauwkeurig observeren komt de leerkracht precies te weten waar bepaalde kinderen behoefte aan hebben. Ze observeert:

- het kind dat bezig is;
- zijn eindprodukt;
- zijn houding tegenover het expressiemiddelen;
- het materiaal en het resultaat.

De leerkracht kan zich daarbij enkele vragen stellen.

- Is er interesse voor de activiteit, is het kind gemotiveerd?
- Is het moment goed gekozen?
- Is er echte beleving, vinden de kinderen het fijn?
- Is er betrokkenheid?
- Is voldoende variatie in het aanbod?

Kansen geven

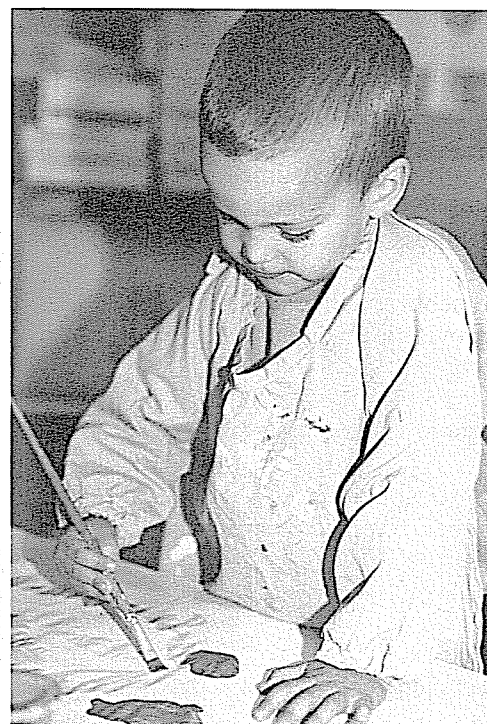
Door goed te observeren wordt duidelijk welke kansen de kinderen geboden moeten worden; de leerkracht kan ze *uitnodigen* zich uit te drukken op de manier waarop ze dat het beste kunnen. Niet iedereen uit zich even gemakkelijk en op dezelfde wijze. Bepaalde kinderen zullen zich het beste uit kunnen drukken door vertellen. Voor andere zal klei, papier, verf of tekenmateriaal het aangewezen middel tot expressie zijn. Weer andere kinderen zullen in het creatief spel een ontlasting vinden.

Expressie

In een open sfeer zullen de kinderen in staat en bereid zijn om hun gevoelens te onderkennen en ze uit te drukken. Meestal wil men bij kleuters alleen maar positieve gevoelens opwekken. Gevoelens ontstaan echter uit het ervaren van tegenstellingen. We moeten de kleuters geen negatieve gevoelens onthouden of deze afkeuren. Het komt erop aan dat ze gevoelens op de juiste wijze tegenover elkaar geplaatst krijgen. Het is belangrijk dat de leerkracht de kleuters helpt een passende uitingvorm te vinden voor hun gevoelens, zowel bij de geremde als bij de onbeheerste kleuter.

Hier kan de opmerkzaamheid van de leerkracht goede diensten bewijzen. Zij zal ontdekken:

- welke expressiemiddelen de voorkeur van de kleuters hebben;
- met welke materialen ze voldoende

- vertrouwd zijn en waartoe ze zich aangetrokken voelen;
- hoe ze haar aanbod kan afstemmen op de interesse, de mogelijkheden en het ontwikkelingsniveau van de kleuters.

We bekijken verschillende middelen en mogelijkheden om tot eenzelfde doel te komen: expressie.

2.1 Lichamelijke expressie

Een kleuter bouwt zijn wereldbeeld geleidelijk op uit elementen die voor hem een positieve, negatieve of neutrale gevoelswaarde hebben. Hij ervaart onder andere lust en onlust, vreugde en verdriet, liefde en afkeer.

De lichamelijke expressie is de eerste expressievorm waarover een kind beschikt om gevoelens, gedachten, wensen en emoties uit te drukken.

Een kleuter die nog niet taalvaardig of handvaardig genoeg is om zijn ervaringen en gevoelens verbaal, grafisch of plastisch uit te drukken, zal dit doen door gebaren, door spelen, door handelen. Zijn lichaam is het uitdrukkingsmiddel: hij omhelst zijn moeder, hij huilt als hij verdriet heeft.

Bij jonge kleuters zijn vooral de *functielust* en de *bewegingsdrang* stimulansen tot lichamelijke expressie. Zich lichamenlijk uiten bezorgt een kleuter ontspanning en vreugdebeleving. Hij springt en danst spontaan van blijdschap. Door bewegend exploreren, leren de kleuters hun lichaam gebruiken als instrument om zich uit te drukken en om met anderen te communiceren. Bewegend exploreren is een samenspel tussen kind en omgeving.

In *dans-* en *bewegingsexpressie* experimenteren de kleuters met houdingen, bewegingen, verplaatsingen. Ze verruimen hun bewegingsmogelijkheden. De taal van hun lichaam krijgt kansen.

Naast spontane lichamelijke expressie kan de leerkracht de kleuters ook uitnodigen om zich creatief te uiten. In een grote ruimte waar ze voldoende bewegingsvrijheid hebben, zullen de kleuters zich met de hele groep veilig voelen. Improvisatie en eigen inbreng zijn heel belangrijk.

Lichamelijke expressie kan met of zonder muziek, met of zonder materiaal aan bod komen.

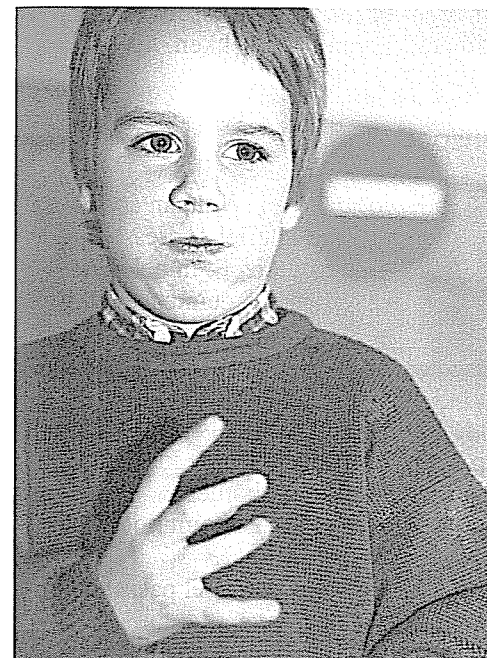
De leerkracht bepaalt noch de stemming die de kleuters zouden moeten ervaren, noch hoe ze zouden moeten bewegen. Ze zegt niet wat mag en wat niet mag, anders is de plezier er voor de kleuters snel af.

Mime en pantomime

Andere mogelijkheden om zich lichamenlijk te uiten, zijn mime en pantomime. Hierbij geven de kleuters door gebarentaal uiting aan

stemmingen, of bootsen ze dieren, personen, bewegingen of situaties na.

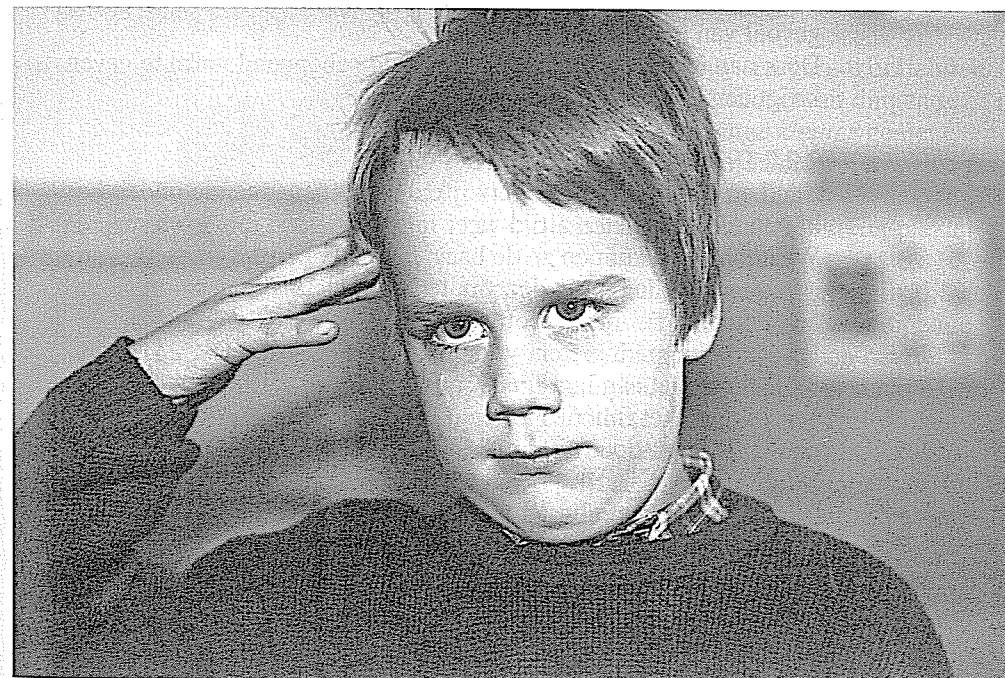
Het hele lichaam is middel om zichzelf tot uitdrukking te brengen.

- Stemmingen- en doe-spelletjes in verband met het eigen lichaam.
 - Herma bekijkt zichzelf in de spiegel: hoe zie ik eruit als ik huil?
 - Kor trekt allerlei gekke snuiten.
- Wat kleuters op platen of foto's zien, mogen ze *nadoen*.
 - Peter loopt op handen en voeten zoals de poes uit het vertelboek.
 - Frits doet een kind na dat zijn tanden poetst.
- Doen zoals een voorwerp zou kunnen doen.
 - Klaartje doet zoals de klok.
 - José is een bezem.

Eenvoudige opdrachtspelletjes vinden sommige kleuters ook leuk. Ze bedenken zelf de opdracht of voeren er een uit die door de leerkracht werd bedacht.

- Filip bespeelt een trompet en groet als een soldaat.

Bij mime zijn 3 dingen belangrijk;

- *observatie*; je kunt iets goed uitbeelden wanneer je het eerst heel goed hebt bekeken;
- *expressie*; uitbeelden van de essentie van wat je hebt waargenomen;
- *communicatie*; bij 2 spelers moet er een goede wisselwerking zijn, bijvoorbeeld bij het uitbeelden van touwtrekken.

2.2 Creatief spel en rollenspel

Onder creatief spel verstaan we alle vormen van spontaan spel. Bij dit soort spel maken de kleuters gebruik van allerlei expressiemiddelen en -mogelijkheden. Ze geven vorm aan hun leef- en beleavingswereld. Ze zijn creatief bezig. Creatief spel is dus geïntegreerd in het dagelijkse leven in de groep.

2.2.1 Vrij spel binnen en buiten

Het vrije spel, zowel binnen als buiten, zowel met als zonder materiaal heeft een gunstig effect op het gevoelsleven van de kleuter. Het moet dus in elke kleutergroep geregeld aan bod komen.

In het spontane spel worden spanningen onbewust geuit door lichamelijk intensief bezig zijn.

Agressieve gevoelens vinden tijdens het vrije spel veel passende uitlaatmogelijkheden.

Vrij spel geeft een gevoel van welbehagen en innerlijke ontspanning.

Door het ontdekken van de eigen mogelijkheden wordt ook het gevoel van eigenwaarde versterkt.

Door aan zijn leef- en beleavingswereld scheppend vorm te geven, krijgt een kleuter greep op deze wereld.

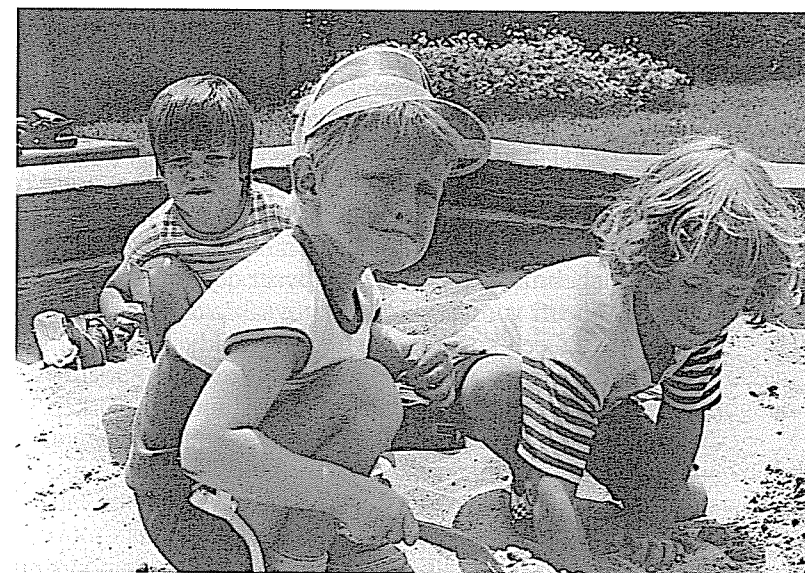
2.2.2 De zand- en watertafel

Zand en water hebben ongetwijfeld een ontspannende invloed op kleuters. Ze genieten altijd weer intens bij zand- en waterspel.

Water en zand kunnen ze de baas, het zelfvertrouwen groeit. Ze kunnen van alles doen met deze materialen. Het zand gewoon door je handen laten stromen, geeft een prettig gevoel. Het eindeloos herhalen van scheppen, gieten, vullen, legen, roeren en zeven komt helemaal tegemoet aan hun *functielust*. Hiervoor is droog zand het meest geschikt. In het functiespel ontdekt een kleuter dat hij door scheppen een kuil krijgt, door uitgieten een berg. Hij kan creatief omgaan met zand.

Zand, verrijkt met allerlei aanvullend materiaal, is een expressiemiddel bij uitstek. Met figuren als huizen, poppetjes, dieren, bomen, voertuigen, enz. bouwt een kleuter zijn wereld op in de zandtafel. Dat gaat gemakkelijker als het zand iets vochtig is.

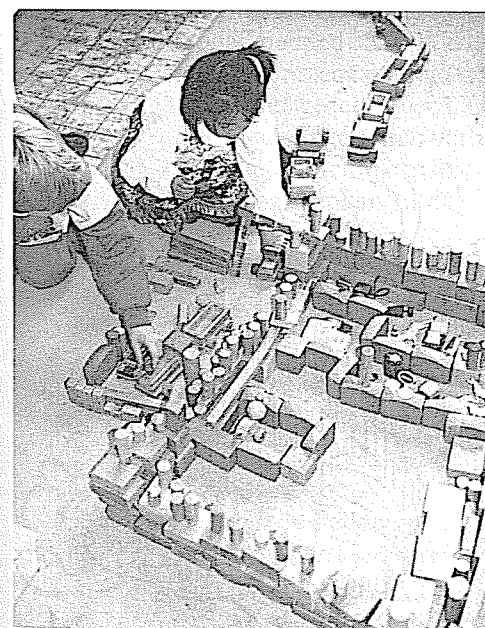
Water- en zandspel lenen zich ook uitstekend voor fantasiespel: taarten bakken en verkopen, water als drank gebruiken in de huishoek.

Als een kleuter zijn zandtaartjes of zijn waterprodukten aanbiedt aan de leerkracht, dan zoekt hij duidelijk positief contact met haar. Zand wordt destructief gebruikt als de kleuters gaan gooien naar elkaar.

Van de combinatie zand en water kunnen sommige kleuter intens genieten: de behoefte aan knoeien wordt erdoor bevredigd.

Organisatie en materiaalvoorziening worden uitvoerig besproken in het hoofdstuk over de lichamelijke ontwikkeling.

2.2.3 De bouw- en constructiehoek

Een kleuter geniet ervan dingen te maken. Een *jonge kleuter* geniet evenveel van het herhalen van stapelen en omgooien, van vol en leeg maken van kisten en vrachtwagens. Het plezier van het doen.

Een *oudere kleuter* gaat op in zijn bezigheid, zoekt naar bevredigende oplossingen en voelt zich bevrijd en ontspannen als hij die gevonden heeft. Dit betekent niet dat hij altijd met zijn eerste vondst vrede neemt. Vaak zal hij wijzigen, aanvullen of afbreken tot het bouwwerk aan zijn normen beantwoordt.

Jonge kleuters kunnen zich uitleven met groot materiaal: kisten, dozen, grote blokken en groot constructiemateriaal.

Constructiemateriaal komt nog meer aan de expressiedrang tegemoet als de leerkracht zorgt voor veel variatie en allerlei aanvullend materiaal. De bouwwerken zullen echt functioneren met poppetjes, auto's, dieren, enz.

Het spel krijgt dan het karakter van rollenspel.

- Planken, latten en lappen kunnen ook het groot bouwspel verrijken.
- Constructiemateriaal dat niet 'af' is, dat voor veel doeleinden gebruikt kan worden en waar de fantasie het ontbrekende aanvult, heeft voor het kind meer waarde dan materiaal dat in alle opzichten een kopie is van de werkelijkheid en waar geen fantasie aan te pas komt.

Ook kosteloos materiaal zoals doosjes, kurken, doppen, closetrolletjes, kunnen in deze hoek gebruikt worden om het spel verder inhoud te geven.

2.2.4 De huis- en poppenhoek

De verkleedhoek en de winkel, de huis- en poppenhoek, lenen zich uitstekend tot creatief spel en rollenspel. Ook verbale expressie kan er hoogtij vieren.

Omdat de activiteiten in deze hoeken min of meer in dezelfde sfeer verlopen, worden ze aangrenzend ingericht. Het zijn de speelhoeken bij uitstek waar de kleuters zich ongeremd kunnen uiten.

Deze speelhoeken moeten beantwoorden aan de behoeften van elke leeftijdsgroep. De ontwikkelingspsychologie en de ervaring leren ons dat de jongste kleuters slechts 'momenten' spelen en 'flarden' nabootsen. Zij zijn egocentrisch en hebben meestal nog geen behoefte aan spelpartners. Oudere kleuters beelden al echte situaties uit, of spelen het logisch verloop van een bezigheid. Ze eigenen zichzelf en hun vriendjes een rol toe. Ze hebben behoefte aan meer rekvisieten. Sociaal contact en overleg spelen hier mee.

Een huishoek in groep 3 geeft weer heel ander spel, maar is in die groep nog steeds belangrijk als middel tot expressie en gelegenheid tot rollenspel. Hier zie je ook dat kinderen verworven vaardigheden op het gebied van lezen en rekenen gaan toepassen.

Doel

In hun huiselijk milieu hebben alle kleuters nagenoeg identieke ervaringen opgedaan en zich ongeveer dezelfde begrippen gevormd. In de huis- en poppenhoek ontmoeten ze elkaar dan ook open en onbevangen, met dikwijls dezelfde wensen, frustraties, gevoelens, gedachten en verlangens.

- Huis- en poppenhoek zijn de uitverkoren speelhoeken om eigen gevoelens te onderkennen en te verwoorden, ze met leeftijdgenoten te delen en te herhalen.
- Uit de speltherapie weten we dat onderdrukte negatieve gevoelens hier op een bevredigende wijze verwerkt en geuit kunnen worden. Door zich in deze speelhoeken anders te gedragen dan in de dagelijkse situaties, overschrijdt een kleuter zijn grenzen. Door te ervaren dat men hem accepteert in een fantasierol, kunnen veel gedragsconflicten opgelost worden.
- Sommige kleuters zoeken in de huis- en poppenhoek de warmte en toewijding die ze in het dagelijkse leven missen. Voor anderen is het imitatiespel. Ze spelen de baby of laten zich door andere kleuters vertroetelen.
- Als een kleuter boos of verdrietig is, kan hij alle gevoelens bij zijn knuffels, poppen of vriendjes kwijt, of kan hij met ze delen. Een kleuter die zijn woede afreageert op een knuffel of een pop, hoeft hierover geen schuldgevoelens te hebben. Als hij hetzelfde doet op een andere kleuter wel.
- Dialoog met vriendjes, poppen of rekvisieten komt in deze hoeken spontaan tot stand. Nagenoeg alle verbale uitingen worden hier geaccepteerd. Gevoelens worden door de leerkracht noch opgelegd, noch verboden.
- Gezamenlijk overleg, discussie, oplossen van conflicten, fantaseren, het kan en mag allemaal.

Inrichting

De manier van inrichten is belangrijk om het creatieve denken en de fantasie te stimuleren. Niets gaat boven de harmonieuze creativiteit en inventiviteit van de leerkracht en de kleuters met *hun* middelen en *hun* organisatie mogelijkheden.

Het aanbod in de huis- en poppenhoek varieert naargelang de leeftijdsgroep.

- In de poppenhoek zijn knuffels onmisbaar, zeker bij de jongste kleuters. Het zachte materiaal vinden ze meestal fijn en knuffelen hoort er altijd bij. Wasbare knuffels hebben de absolute voorkeur. Ze moeten daarbij veilig, hygiënisch en stevig zijn.

- Plastic poppen lenen zich makkelijker tot verzorgen: wassen, aan- en uitkleden, haar wassen en kammen, voeden, verschonen. Er moet dus variatie zijn.
- Niet alleen poppen en knuffels worden vertroeteld in deze speelruimte, ook de kleuters zelf komen er aan bod. Dus: zorg naast poppebedden ook voor een matras of kussens.
- Oudere kleuters spelen een situatie, een logisch of chronologisch verloop van een gebeurtenis, waarbij overleg en discussie horen.

Tips

- Een afgebakende ruimte schept sfeer, gezelligheid en geborgenheid. Stevige houten wanden of kleurige lappen stof zijn hiervoor heel geschikt. Als de bovenruimte open blijft of als er gebruik gemaakt wordt van een doorkijk gordijn, blijft het geheel overzichtelijk voor de leerkracht. De kleuters voelen zich niet 'bekeken', wat de spontaniteit en de vrije expressie in de hand werkt.
- Bepaalde voorwerpen in de huis- of poppenhoek, een telefoon bijvoorbeeld, kunnen vooral de verbale expressie activeren.
- In veel kleuterklassen zijn deze speelhoeken te perfect ingericht. De kleuters zullen het meestal prettig vinden als ze zelf hun woonruimte mogen inrichten. Met enkele goedgekozen attributen kunnen ze hun speelruimte structureren en hun creativiteit en fantasie botvieren. Zo kan een wijn- of fruitkistje als tafel, kast, zitje, poppebed, fornuis of wasbak gebruikt worden.
- Het aanbod tussen gestructureerd en ongestructureerd materiaal moet evenwichtig verdeeld zijn. Het materiaal uit andere speel- en werkhoeken kan eveneens gebruikt worden.
 - Op een dag gebruikte Marion twee lange kwasten als breinaalden in haar rollenspel.

- Zelf iets maken dat kan dienen als decoratie bijvoorbeeld, zal door de kleuters gewaardeerd worden. Weer een kans voor creatieve expressie.
- Het rollenpatroon wordt zeker niet door de leerkracht gestimuleerd.

Om tegemoet te komen aan de spelbehoefte van de kinderen zijn rekvisietendozen van belang. Een rekvisietendoos bevat allerlei materiaal dat te maken heeft met een bepaald spelthema en kan de inventaris van de poppenhoek aanvullen of vervangen. Voorbeelden van rekvisietendozen zijn: een kapsalon, een dokterskamer, een restaurant, een station.

Afspraken

- In de reële leefwereld moeten de kleuters allerhande afspraken naleven. Dit geldt uiteraard ook in de speelhoeken waar ze 'doen alsof'. De leerkracht spreekt met hen enkele beleefdheidsregels af, die ze begrijpen en aankunnen.
- Om het sociaal contact te bevorderen, kan het soms gewenst zijn dat een hardnekkige groepsvorming doorbroken wordt. Kleuters moeten uiteindelijk met meerdere kinderen leren spelen, hoewel kinderen vaak hele duidelijke voorkeuren hebben.
- Wanneer te veel kleuters interesse hebben in deze hoeken, is het verstandig om beurten te geven. Maar beperk het aantal spelers in een hoek niet te snel.
- Als de leerkracht door observatie vaststelt dat de belangstelling van de kleuters een bepaalde richting uitgaat, kan ze suggesties doen combinaties van hoeken te maken.
- Bij het opruimen zijn er eveneens afspraken nodig. Zo moeten de poppen en knuffels niet in een doos of kist terechtkomen, maar het liefst in een bed of op een grote matras. Het zijn tenslotte de 'kinderen' van de kleuters. Vanuit een neutrale slaapsituatie star-

- ten de volgende kleuters hun 'persoonlijk' nieuw rollenspel.
- Elke klas, elke leerkracht, elke kleutergroep, heeft behoefte aan andere afspraken, omdat de middelen en de organisatie soms totaal verschillend zijn.

2.2.5 De winkelhoek

Bij de jongste kleutergroep komt het echte winkelspel zelden aan bod. Bij deze leeftijdsgroep beperkt het spel zich tot stapelen, in- en uitladen, verplaatsen, sorteren. Wat niet belet dat ook deze activiteiten met expressieve taal begeleid worden. Naarmate de kleuters ouder worden voelt een nauwkeurig observerende leerkracht aan wanneer de kleuters het eigenlijke winkelspel aankunnen.

Doel

In de winkel kunnen kleuters zowel de rol voor als achter de toonbank ervaren. Taalexpressie viert er hoogtij. Je hoort er monologen van de winkeljuffrouw als ze haar winkel opzet. Het hardop bedenken en herhalen van de boodschappenlijst, de spontane communicatie of de serieuze discussie tussen koper en verkoper.

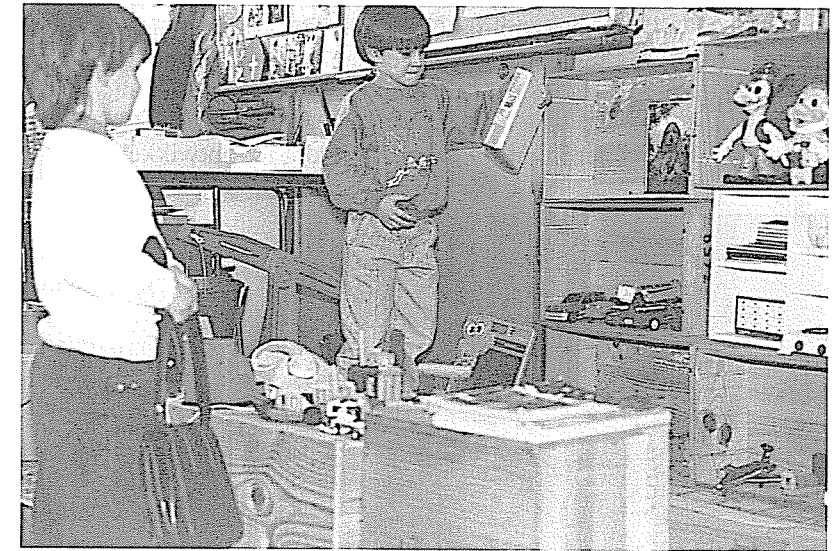
Inrichting

Een kant en klare winkel uit de handel beantwoordt meestal niet aan de behoeften en de smaak van de kleuters, noch aan de spelmogelijkheden in de kleutergroep. Flexibiliteit en stevigheid laten ook dikwijls te wensen over.

Het inrichten van een winkel met een toonbank, gebeurt bij voorkeur met losse bouwelementen zoals kisten, planken en andere stevige attributen. Zodoende kan alles aangepast en aangevuld worden aan de behoefte van de kleuters.

- Het aangeboden materiaal varieert afhankelijk van de soort winkel die in de belangstelling van de kleuters staat.
- Gelegenheidsmateriaal, door de kleuters meegebracht, wordt altijd gebruikt.
- Gegeven de belangstelling kunnen het jaar door verschillende winkels ingericht worden. Enkele suggesties: kruidenierszaak, fruit-, kleding-, schoenen-, juwelen- of bloemenwinkel, apotheek, speelgoed-, boeken- of bakkerswinkel enz. Gelegenheden genoeg om afwisseling te brengen en de conversatie in andere banen te leiden. Hier zullen ook weer de observaties van de leerkracht en haar goed aanvoelen richtinggevend zijn.
- Door de kleuters zelf gemaakt materiaal kan aan bod komen. Dit stimuleert soms om de waar aan te prijzen bij de klanten.
- In de winkel kan een weegschaal geplaatst worden met kastanjes, eikels, denneappels, beukenootjes, maïs, blokken, enz. Talrijke kansen tot verbale expressie bij het gieten, scheppen, wegen, tellen.

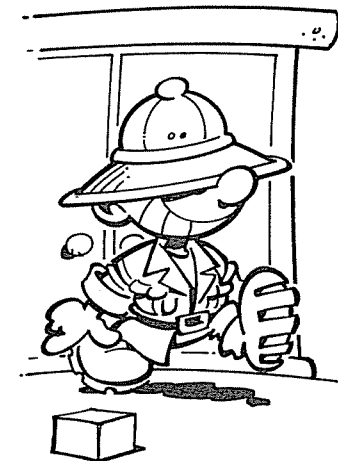
- Handtassen, boodschappentassen, mandjes, allerlei zakken, portemonnees, zijn onmisbaar. Het is plezierig voor de kleuters als ze uit een ruim aanbod hun eigen keuze kunnen maken. Je hoort ze voors en tegens afwegen en hun voorkeur uitspreken.

Afspraken

Goede afspraken, zowel bij het inrichten van de winkel als bij het kopen, verkopen en opruimen, zijn noodzakelijk.

- De koopwaar moet gerespecteerd en voorzichtig behandeld worden. Vieze of beschadigde koopwaar is niet aantrekkelijk.
- Bij de oudste kleuters kan de koopwaar volgens afspraak geprijsd worden.
- Welke betaalmiddelen er gebruikt worden, wordt onder de kleuters beslist: knopen of kroonkurken, zelfgemaakte geldstukken of briefjes, munten.

2.2.6 De verkleedhoek

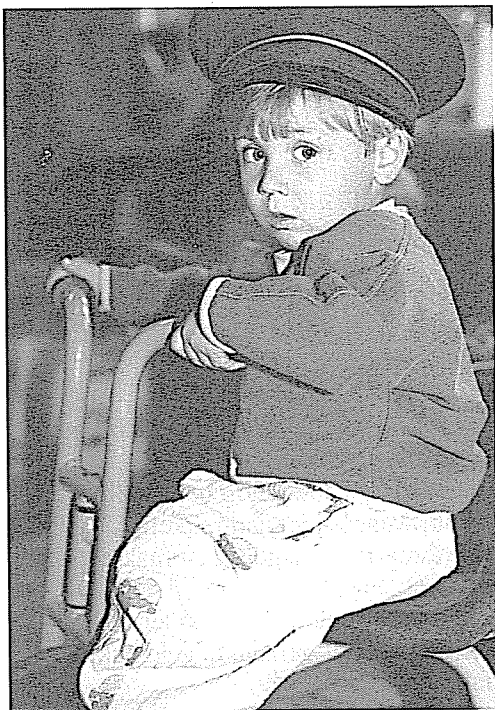
In de hoek waar kleuters met verkleedspullen omgaan, is succes verzekerd. Vaak wordt de verkleedhoek gecombineerd met de poppenhoek en de schminkhoek. Voorwaarde is wel dat ze daar kledingstukken en rekwisieten vinden:

- die ze graag aantrekken;
- waarmee ze kunnen exploreren en experimenteren;
- die aansluiten bij hun beleevings- en fantasiewereld;
- die kunnen leiden tot creativiteit;
- die ze zelfstandig, of met een minimum aan hulp kunnen gebruiken.

Doel

Is een verkleedhoek nuttig, een noodzaak, onmisbaar of een overbodige luxe? We krijgen een antwoord op deze vraag als we de doelen die we nastreven en de kansen die we de kleuters willen geven even op een rijtje zetten. Ze hebben te maken met de diverse facetten van de persoonlijkheid en variëren naargelang we met jonge of oudere kleuters te maken hebben. We hebben het dan over het gevoelsleven, de motoriek, de sociale en de cognitieve ontwikkeling, de verbale expressie en de wilsinzet.

Hier komt rollenspel volledig tot ontwikkeling.

Inrichting

We moeten kleuters vooral niet overrompelen met een overaanbod aan kledingstukken. Zowel bij de jongste als bij de oudste kleuters zijn enkele kledingstukken, een paar hoofddeksels, schoenen en losse rekwisieten voldoende. Als het geheel overzichtelijk blijft, geeft de speelhoek minder problemen bij het opruimen. Een overladen aanbod eindigt meestal in een chaos, zowel voor de leerkracht als voor de kleuters. Trouwens, in veel gevallen hebben de kleuters aan één rekwisiet al genoeg om zich met een bepaald personage te identificeren, om iemand te imiteren of om zich in een bepaalde rol in te leven.

- Een verkleedhoek moet groeien en aangepast worden.
- De ruimte waar de kleuters zich verkleeden, moet eerst en vooral groot genoeg zijn. De kleuters moeten voldoende bewegingsruimte hebben.
- Het aanbod aan spullen moet gevarieerd zijn. De kleuters moeten er hun lievelings kledingstukken vinden.
- Het aanbod kan regelmatig wisselen. Het aanvullen gebeurt steeds in functie van de belangstelling van de kleuters, van hun behoeften, van de actualiteit, van een belangstellingscentrum, van een feest, van het seizoen, van een verhaal, een lied.
- Prettig spelen bevordert tegelijk de redzaamheid als we ook een verscheidenheid aan veilige sluitingen niet uit het oog verliezen.
- Kleding met een opvallend detail valt heel dikwijls in de smaak.
- Spullen die de kleuters nooit aantrekken of gebruiken kunnen beter worden verwijderd.
- Een goed uitgekiend aanbod van sterke en veilige juwelen zal de kleuters altijd blijven boeien.

- Schmink kan regelmatig aangeboden worden op voorwaarde dat de kleuters er op een verantwoorde manier mee leren omgaan.
- Het is aan te raden steeds kleine rekwisieten aan te bieden waar de kleuters creatief mee kunnen omgaan. Met een eenvoudige lap stof kunnen ze soms creatiever bezig zijn dan met vijf eenzijdige kleding stukken. Een stuk lint kan als band rond het hoofd dienen, maar ook als sjaal, als ceintuur, als verband.
- Een grote spiegel, waarin de kleuters zichzelf en hun vriendjes kunnen bekijken en bewonderen, is een absolute noodzaak.

In de verkleedhoek moeten de kleuters zich thuis voelen. Dan pas zullen ze tot plezierig exploreren, experimenteren en spelen komen. In het begin zullen ze met de kledingstukken experimenteren: ze bekijken, aantrekken erover praten, zichzelf en elkaar bewonderen. Een andere keer zullen ze met moeilijke of nieuwe sluitingen leren omgaan, leren de kleren op kleeerhangers te hangen of ze op te vouwen.

Het is belangrijk dat de kleuters weten:

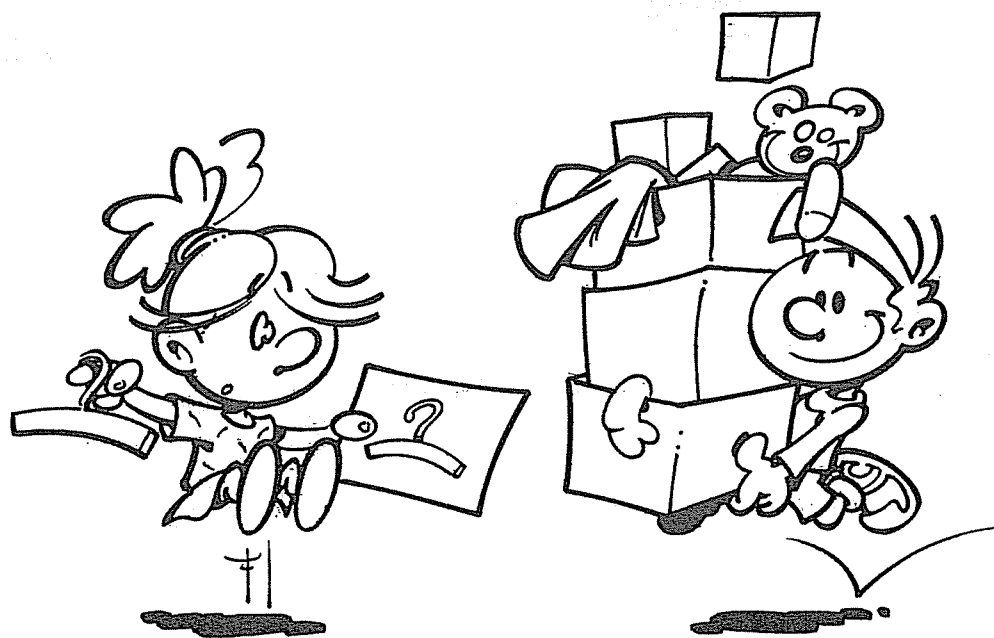
- wat er voorhanden is;
- waar ze de spullen en de attributen kunnen vinden;
- waar en hoe ze alles moeten wegbergen.

Daartoe is overzicht nodig. De charmes van een verkleedkoffer trekken we niet in twijfel. Maar in het werkelijke leven gooi je toch ook niet alles in een koffer! Het heeft daarnaast bepaalde voordelen als bijvoorbeeld jassen, jurken, rokken enz. op kapstokken hangen.

- Het bevordert de redzaamheid. Kijk maar eens naar een kleuter die voor het eerst een kledingstuk op een kapstok hangt.
- Het is schoon en netjes. Gekreukte kleding is maar half zo aantrekkelijk.
- Het kiezen wordt makkelijker. De kleuters hoeven niet de hele koffer overhoop te halen om te vinden wat ze zoeken.
- Het opruimen kan een opvoedend spel worden, door middel van opdrachten en het gebruik van pictogrammen.
- Sommige spullen zoals shirts, truien, sjaals, enz. kunnen opgevouwen worden. We proberen zoveel mogelijk de thuissituatie na te bootsen.

Afspraken

- We kunnen afspreken hoeveel kleuters er in de verkleedhoek mogen spelen. Dit aantal kan wisselen afhankelijk van de omstandigheden.
- Mogen kleuters ook naar andere speelhoeken gaan met de verkleedspullen aan? Bijvoorbeeld in een boekje kijken of een puzzel maken na zich verkleed te hebben?
- De kleuters moeten voldoende tijd krijgen om zich in deze speelhoek uit te leven.
- Om het opruimen vlot te laten verlopen geeft de leerkracht de kleuters die zich verkleed hebben elk een taak. De taken worden zodanig verdeeld, dat elke kleuter, naast het gewoon wegbergen van spullen zoals schoenen op de plank zetten, ook meer ingewikkelde opdrachten krijgt zoals de jurken op kapstokken hangen.
- De afspraken moeten soepel blijven. Te strakke afspraken bederven de vreugde en het spontaan spel.

Onderhoud en hygiëne

In de verkleedhoek moeten we regelmatig denken aan onderhoud en hygiëne.

- De kledingstukken moeten af en toe gelucht worden. Dat kan buiten aan een waslijn in zon en wind.
- De leerkracht wast nu en dan de kleren. Kleine spullen kunnen door de kleuters worden gewassen.
- Verstellen behoort tot de activiteiten die regelmatig in deze speelhoek kunnen plaats vinden. Vindingrijke leerkrachten brengen een keer hun naaimachine mee en weten hieromheen boeiende activiteiten te organiseren die de kleuters leuke en nieuwe ervaringen bezorgen.
- Schoenen poetsen kan best samen met de kleuters gebeuren, het liefst in kleine groepjes.
- De spiegel heeft ook wel eens een beurt nodig.
- De hoofddekens worden uit de verkleedruimte verwijderd gedurende de periode dat vervelende diertjes op bezoek zijn in de kinderkamer.

De leerkracht observeert de kleuters weer en ziet wat ze beleven, wat ze willen uitdrukken en of ze hierin slagen. Het zal haar duidelijk worden wat de kleuters ontspant, boeit, waar ze belangstelling voor hebben. Vanuit de gedane observaties kan ze deze speelhoek verrijken of aanpassen en de kleuters helpen om zich op een bevredigende manier te uiten.

2.2.7 De schminkhoek

Schminken is lichaamsdelen of het gezicht bedekken met schmink of verf. Het kan bij zichzelf, bij anderen of op een voorwerp. Kleuters beleven plezier aan het experimenteren met de verschillende mogelijkheden. Ze ontdekken dat er door het gebruik van diverse producten een andere gelaatsuitdrukking, een ander type, een bepaalde karakter trek of een dier ontstaat. Door deze camouflage vallen mogelijke remmingen weg zodat het gemakkelijker is zich in een bepaalde rol in te leven.

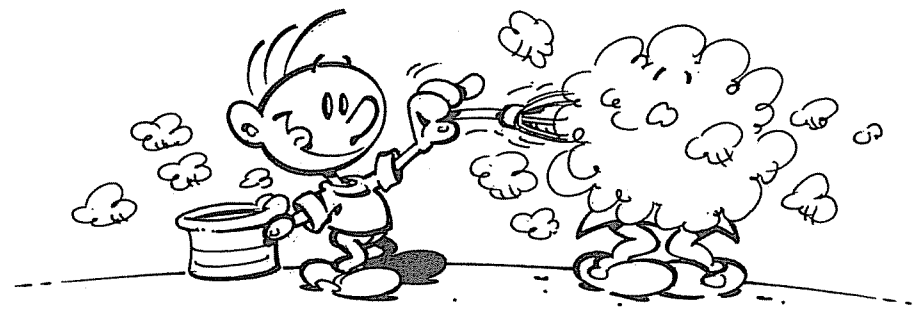
Van belang is het om producten te gebruiken die gemakkelijk te verwijderen zijn en uitwasbaar. Bepaalde producten kunnen ook huidirritaties veroorzaken.

Of er nu waterschmink, nivea-crème met bordkrijt, of producten uit de natuur worden gebruikt, doe steeds de test op je eigen gezicht!

Als de leerkracht met enkele elementaire punten rekening houdt, zal het schminken altijd een prettige activiteit zijn.

- Licht bij contactavonden de ouders in over de waarde van het schminken.
- Gebruik een veilig afschminkmiddel. Willen de kleuters geschminkt naar huis gaan, geef dan de ouders informatie over het verwijderen ervan.
- Gebruik steeds een goede onderlaag die de tere kinderhuid beschermt.
- Schminkproducten uit de handel zijn wel duur maar ze zijn meestal van goede kwaliteit. Ze vormen dus een investering die de moeite loont.
- Maak er een gewoonte van de haren van de kleuters uit het gezicht te verwijderen door eventueel een haarband om te doen. Kragen van kledingstukken worden afgedekt met een papieren servet of een lap stof.
- Spiegels zijn onmisbare attributen bij schmink-activiteiten.

Het typeren van personages voor een of ander feest of toneelvoorstelling hoeft niet uit de draaien op een ingewikkeld schilderwerk. De jongste kleuters zullen het meestal niet prettig vinden om heel hun gezicht met verf te bedekken. Een rood neusje, een hartje op de wangen, enkele sproeten of een snorrebaard zijn voor hen voldoende.

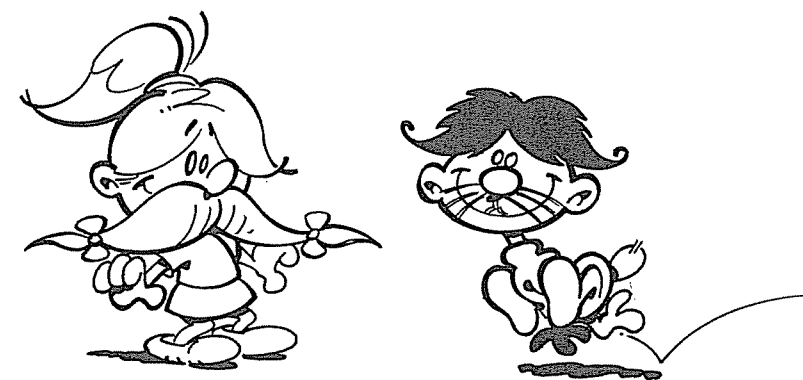

Het maken van een masker kan ook al voor een gedaanteverwisseling zorgen. Er zijn in de bibliotheek zowel schmink- als maskerboeken te lenen om inspiratie op te doen.

In de verschillende hoeken wordt de mogelijkheid geboden om spontaan met het materiaal te experimenteren. In de poppenhoek mogen de popjes geschminkt worden: in de verfhoek zijn er allerlei papieren maskers die de kleuters mogen schilderen.

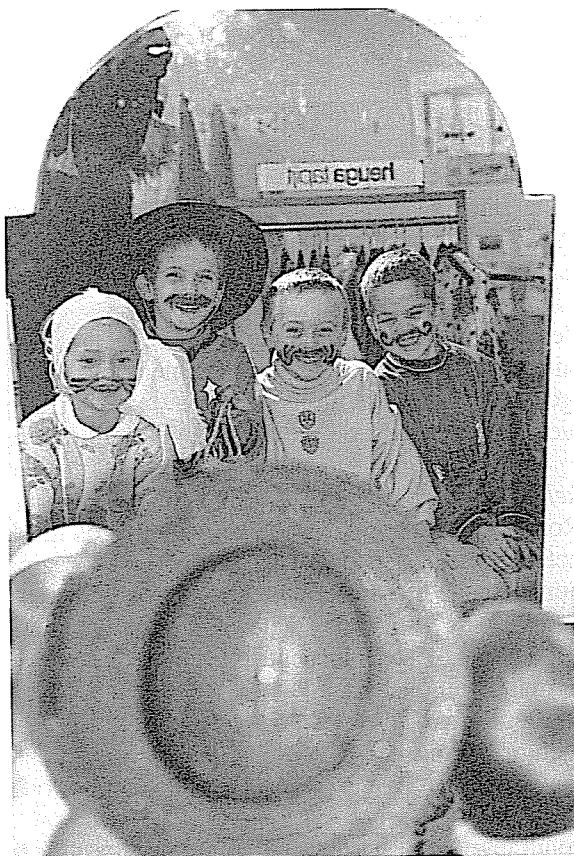
Enkele suggesties

- Rond carnaval mogen de kleuters een eigen masker ontwerpen, het dan schilderen op papier, op hun eigen gezicht of op dat van hun vriendje.
- Rond Pasen schilderen ze gezichten op eieren.
- Bij een belangstellingscentrum rond dieren schilderen ze zichzelf in hun lievelingsdier.
- Bij het dramatiseren typeren ze een bepaald personage met een vleugje schmink.

Er kunnen ook bepaalde opdrachten gegeven worden:

- De kleuters schilderen hun spiegelbeeld op de spiegel.
- Na een vertelling (bijvoorbeeld Roodkapje) schminkt iedereen zich naar een personage uit het verhaal. De kleuters mogen ideeën halen uit het prentenboek.
- De ene gezichtshelft wordt door een vriendje geschilderd en de andere mag door de kleuter identiek worden nageschminkt.

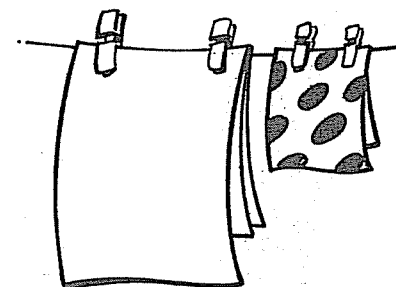
2.2.8 De lappenhoek

Op een dag waren de kleuters zo druk in de weer met allerlei lappen en doeken, dat de leerkracht besloot dit aanbod uit te breiden. Ze zorgde voor een bonte verzameling van grote, kleine, brede, smalle, ruwe en zachte lappen en doeken. Je zag er: zakdoeken, keukenhanddoeken, pochetten, handdoeken, gastendoekjes, washandjes, badlakens, servetten, een tafellaken, een laken, een deken, een plaid, een spreij, luiers, badmatten, gordijnen, een wandtapijt, overgordijnen, onderleggers, vaatdoeken, een zeemlap, stofdoeken, gaasdoek, sjaals, pannelappen en allerlei soorten verband. Met dit aanbod kregen de kleuters gelegenheid om zelf ontdekkingen te doen.

Enkele voorbeelden van wat ze met de lappen kunnen doen:

- Met de kleinste lappen (zakdoekformaat) kunnen de kinderen sorteren op grootte, van groot naar klein leggen, sorteren op kleur enz.
- Grote lappen en doeken lenen zich tot heel andere ervaringen:
 - erop liggen;
 - eronder kruipen;
 - spook spelen;
 - een lap gebruiken als scherm om poppenspel te spelen;
 - een scherm om schimmenspel te spelen;
 - een draagzak maken;
 - een tent bouwen;
 - rond het lichaam wikkelen;
 - over de schouders hangen om Zorro te spelen;
 - een decor maken.
- Spelen met repen:
 - rond het hoofd binden;
 - rond het lichaam wikkelen;
 - rond het middel binden als ceintuur;
 - verband rond de zere poot van de beer doen;
 - strikjes maken in het haar van de pop.

- Lappen kun je ook *vergelijken* met elkaar:
 - mijn lap is groter dan de jouwe;
 - Mieke heeft een rode lap en Kaat een groene met zwarte stippen;
 - deze handdoek voelt zachter aan dan deze lap;
 - de lap van Jan scheurde toen we eraan trokken, die van Joost niet, hij was veel sterker.

Door bij de lappen en doeken wat aanvullend materiaal te geven, stimuleren we de kleuters tot verder experimenteren en fantaseren.

- Met wasknijpers hangt Lieke lappen aan een touw.
- Met een paar stoelen maken Karl en José een tent.
- Carolien legt poppen in dozen en vouwt van de lappen matrassen en dekens.

2.3 Manuele en grafische expressie

Een kleuter verstaat de kunst om zijn innerlijke leven met behulp van teken- en verf materiaal weer te geven. Onbewuste innerlijke processen en ervaringen die niet met woorden uit te drukken zijn, vinden een uiting in lijn, vlak, vorm en kleur. Gevoelstoestanden worden door bepaalde kleuters uitstekend in grafische taal uitgedrukt.

Er is echter een bepaalde technische vaardigheid en beheersing van de materialen nodig om tot bevredigende expressie te komen. Deze vaardigheden en het langzamerhand leren beheersen van technieken bekeken we in het hoofdstuk over motoriek, bij de ontwikkeling van de fijne bewegingen.

Hier gaat het om expressie.

Gedachten, gevoelens, verlangens, wat kinderen echt beleefd hebben, willen zij vaak uitdrukken. We kunnen ze daarbij helpen als wij hun normen respecteren, door rekening te houden met wat ze zelf prettig materiaal vinden en ze gelegenheid geven om het op hun eigen manier te doen, zo vaak ze dat willen.

De leerkracht zal dus in geen geval:

- de kleuters in een bepaalde uitdrukkingsvorm manipuleren, wat in de praktijk vaak gebeurt omdat zij voor elke activiteit een bepaald aantal plaatsen heeft die bezet 'moeten' worden;
- de kleuters een model opdringen of een voorgetekende vorm geven;

- alle kleuters hetzelfde materiaal geven;
- haar normen betreffende vormgeving en kleur opleggen;
- eisen stellen aan de kleuters waardoor de spontane expressie geremd wordt;
- een opdracht geven waarvoor de kleuters niet rijp zijn;
- een onderwerp voorstellen waar ze geen belangstelling voor hebben.

De kleuters doorlopen verschillende stadia:

- Of het nu gaat om expressie op twee- of driedimensionaal vlak, kleuters zullen aanvankelijk exploreren met de gekozen materialen.
 - Jeroen ziet dat er een vlek op zijn blad papier komt als hij er de kwast op zet.
- Daarna gaan ze experimenteren met het materiaal. Hierbij doen ze voor zichzelf de nodige materiaalervaring op. Ze ontdekken hun eigen mogelijkheden en die van het materiaal. Onnatuurlijke en opzettelijke vooroefeningen zijn niet nodig.
 - Voor Tim is het een verrassing wat er onder zijn knedende vingers met de klei gebeurt.
- Pas dan komt de spontane expressie. Dit is een strikt persoonlijke, onbekommerde uiting van wat in het kind leeft en vindt het doel in zichzelf.
 - Tine vindt het fijn om met vingerverf te smeren op een blad. Ze benoemt haar werk niet.

- Tijdens het experimenteren merkt een kleuter, soms eerder toevallig, een bepaalde vorm: dit is een ei! Hij benoemt zijn werk als het *voltooid* is.
- Soms meent hij tijdens het experimenteren iets te herkennen in wat hij doet. Hij zegt dan: 'Dit wordt een ...' Wanneer er een toevallige verandering optreedt, of als hij afwijkt van zijn plan, dan geeft hij een andere benaming aan zijn creatie. Hij benoemt *tijdens* het werken.
- Wat later gaat een kleuter *vooraf* benoemen wat hij wil maken. Stefan schildert zijn opa. Het hangt af van zijn rijping, van zijn technische vaardigheid en van zijn wilsinzet of hij zijn gestelde taak volbrengt.
- Expressie na een beleving (*impressie*) is een eigen interpretatie of vorm geven aan de beleefde werkelijkheid.

Door verschillende omstandigheden zijn jonge kleuters soms geremd in hun uitingen. Zij kregen ongetwijfeld te weinig kansen om materiaalervaring op te doen. Ze werden te vlug en te vroeg door volwassenen naar een bepaald resultaat gedreven. Het eindprodukt, hoe pover ook in de ogen van de leerkracht, moet gewaardeerd worden.

Wat kleuters beleefd hebben, kunnen ze 'schrijven' en nadien terug 'lezen': ze maken er een tekening, een schilderwerk of een collage van.

Prettige of nare gevoelens, angsten, spanningen, verlangens, enz. kunnen kleuters vastleggen in een dagboek. Barbara maakte af en toe een tekening over haar ervaringen. De juf bond ze samen in een boek: Barbara's dagboek.

Telkens als Barbara in haar dagboek bladert, beleeft ze opnieuw deze herinneringen.

Bij de oudste kleuters kan de leerkracht een korte tekst bij de tekeningen schrijven en voorlezen. Zo wordt de koppeling gemaakt tussen tekentaal en schrijftaal.

Nog enkele mogelijkheden om met expressieactiviteiten bezig te zijn:

- Een eigen idee uitwerken: een verhaal bedenken en dit tekenen.
 - Isabel maakte zelf een verhaal. Ze tekende de verschillende episoden en kreeg zo haar eigen stripverhaal.
- Expressie naar een opdracht van de leerkracht.

Na een uitstapje mogen de kleuters iets maken in verband met deze beleving. De leerkracht geeft een open of een gesloten opdracht.
- De toepassing van bepaalde technieken bij expressieve bezigheden kunnen het geheel afsluiten.
 - Katie leerde stempelen. Nu gebruikt ze zelfstandig deze techniek om de jurk van het kindje dat ze tekende te versieren.

Of het nu gaat om tekenen, schilderen, scheuren, knippen of boetseren, steeds onderscheiden we twee verschillende types die elk hun eigen werkwijze hebben.

- Sommige kleuters zullen het geheel uit één stuk creëren: ze leggen de nadruk op de omtrek. Richard Rothe en Viktor Löwenfeld spreken dan van het type 'Schauer': de kleuter die waarneemt en de totale indruk weergeeft.
- Het andere type noemen ze 'Bauer'. De kleuters voegen verschillende onderdelen tegen elkaar en komen zo tot een geheel.

De Schauer ontwikkelt zich anders dan de Bauer. Beide types moeten gerespecteerd en passend begeleid worden.

Een praktijkvoorbeeld

In de praktijk zien we vaak dat kleuters bij een knutselactiviteit allemaal dezelfde opdracht krijgen. Bij het belangstellingscentrum 'fruit' mogen alle kleuters een fruitmandje knutselen. Meestal krijgen ze hetzelfde materiaal toebedeeld en ook nog een model opgedrongen door de leerkracht. De leerkracht heeft alleen oog voor het produkt.

Maar het kan ook anders. Na een bezoek aan de boomgaard boeit het de kleuters veel meer om zelfstandig te bepalen:

- of ze wel iets willen maken;
- wat ze zullen maken;
- welk materiaal ze ervoor zullen gebruiken;
- welke technieken ze zullen toepassen.

De leerkracht schenkt de nodige aandacht aan het proces.

De ene zal misschien kiezen voor een boom. De ander wil misschien de hond maken die bij de buurman liep. Terwijl een derde wellicht geobsedeerd was door de ladder en deze wil knutselen. Als de kleuters kansen kregen om met allerlei kosteloos materiaal om te gaan en zelf antwoorden te vinden op vragen als: 'Wat is dit? Wat kan ik ermee doen?', dan zullen ze nu zelfstandig kunnen uitzoeken welk materiaal ze zullen gebruiken voor hun creaties. Als de leerkracht de kleuters vanaf zeer jonge leeftijd, regelmatig nieuwe technieken aangeleerd heeft, dan zullen ze spontaan die technieken toepassen waar zij het meest interesse voor hebben.

Als we kleuters de vrije keuze laten, komen we tot net zoveel verschillende produkten als er kleuters zijn. Een totaalrealisatie over de beleving is er het resultaat van. Elke kleuter mag commentaar geven bij zijn werk.

Of misschien zijn bepaalde kleuters nog helemaal niet aan knutselen toe. Dan kunnen ze misschien boetseren, tekenen of schilderen over de beleving.

Procesgericht werken

- De leerkracht zorgt voor een echte beleving en voor een variatie aan materiaal.
- Ze moedigt initiatieven aan en helpt bij technische problemen.
- Ze heeft oog voor het 'proces', voor de activiteit zelf.
- De leerkracht heeft vertrouwen in de mogelijkheden van de kleuters. Creatief en probleemoplossend denken komen aan bod. De kleuters beleven plezier aan het zelf doen.
- Ze respecteert de ontwikkeling van de kleuter en helpt hem uit te drukken wat hij wil. Ze waardeert zijn pogingen.
- De kleuters geven hun experiment vorm. Ze mogen proberen en mogelijkheden ontdekken.
- Er is variatie in de afgewerkte produkten. Elke kleuter heeft een uniek produkt, door hemzelf uitgedacht.
- Alle kleuters kunnen onmiddellijk hun creatie aanwijzen.

Principes bij expressie

Of het nu gaat om grafische of plastische expressie, steeds gelden dezelfde principes:

- expressie-activiteiten hebben een bevrijdend effect;
- ze groeien uit exploratie en experiment;
- de norm ligt bij de kleuter;
- het resultaat is bijkomstig en de produkten zijn uniek.

Ervaringen

Welke *ervaringen* doen de kleuters op bij manuele expressieactiviteiten op het vlak van het gevoelsleven?

- Agressieve gevoelens kunnen worden ontladen bij alle vormen van creatieve expressie met welk materiaal ook.
- Hun behoefte aan knoeien wordt bevredigd bij het boetseren.
- Door het aanbod van diverse materialen worden de kleuters rijp gemaakt om clichés overboord te gooien en hun eigen gang te gaan.
- Dingen die voor hen belangrijk zijn, kunnen kleuters accentueren. Wat een bedreiging vormt, kunnen ze weglaten.

Consequenties voor de praktijk

Wat zijn de consequenties voor de praktijk?

- De leerkracht moet materiaal aanbieden dat in prima staat is.
- De leerkracht moet zelf het materiaal dat ze aanbiedt voldoende kennen en ermee gewerkt hebben.
- Zij moet de kleuters uitnodigen opdat ze volop kunnen ontdekken, onderzoeken en zich uitdrukken.
- De expressieve waarde van tekenen en schilderen zullen de kleuters ontdekken als de leerkracht veel tekent tijdens het vertellen.
- Soms komen kleuters bij het schilderen niet veel verder dan alleen maar kleuren mengen. De leerkracht laat ze volop genieten van het kleurenspeel.
- Onzekere kleuters moedigt ze aan in hun experimenten en in hun pogingen om erover te vertellen.
- De leerkracht maakt de nodige afspraken met de kleuters, zij moeten weten dat ze zich aan die afspraken moeten houden.
- Ze toont belangstelling voor de bezige kleuters, zonder daarom direct uit te zijn op resultaat.
- Om geconcentreerd bezig te zijn is er een rustige sfeer nodig. De leerkracht zal de omgeving zo inrichten dat de kleuters ongestoord kunnen werken en spelen.
- Ze mag niet uit het oog verliezen dat het geven van technische aanwijzingen de kleuters kan helpen om beter uit te drukken wat ze bedoelen.
- Ze kan de kleuters materiaalgevoelig maken door ze te laten ervaren dat er een relatie bestaat tussen hun handelen en de reactie daarop van het materiaal.
- Kleuters die zich (nog) niet durven uiten, laat ze toekijken hoe

anderen dit doen. Ze kijken en beleven mee. Na verloop van tijd zullen ze ook voorzichtig proberen.

- Echte beleving kan best aan een expressie-activiteit voorafgaan. De kleuters moeten bij een beleving waarnemen met alle zintuigen, nabootsen, zich inleven.
- De kleuters moeten voldoende gelegenheid krijgen tot exploreren en experimenteren met verschillende materialen voor ze aan vormgeving toe zijn. Maar ook vijfjarigen hebben nog behoefte aan verkennen, onderzoeken, proberen.
- De kleuters moeten gemotiveerd zijn. Ze moeten de behoefte hebben om zich uit te drukken.
- Ook oudere kinderen hebben behoefte aan vrije expressie.

2.3.1 De expressiehoek

- Het is noodzakelijk dat er voldoende gevarieerd materiaal voorhanden is, liefst gesorteerd, zodat de kleuters een duidelijk overzicht hebben.
- Het materiaal voor de kleuters staat makkelijk bereikbaar opgesteld. Gevaarlijk materiaal mogen de kleuters alleen gebruiken in het bijzijn van de leerkracht. Het staat dan ook buiten hun bereik. Ze moeten het vragen.
- Pas als de kleuters aan bewuste vormgeving toe zijn, kan de leerkracht opdrachten geven. Een uitstapje, een verhaal, een viering', kunnen gelegenheden zijn om over te tekenen, te schilderen, te knippen en plakken, te boetseren. Ook binnen een bepaalde opdracht wordt de kleuters vrijheid gegeven. Ze kunnen het geheel globaal uitdrukken, of zich beperken tot een fragment of een detail. Bij de oudste kleuters kunnen afspraken gemaakt worden om elk een episode uit te drukken en zo tot een geheel te komen.
- Open opdrachten, waarbij de kleuters persoonlijke ideeën kunnen uitwerken en ruimte krijgen om creatief te zijn, situeren zich bijna uitsluitend op het vlak van de emotionele ontwikkeling.
- Al het expressiemateriaal moet zo veel mogelijk beschikbaar zijn, zodat de kleuter tijdens de speel-werk-periode zijn gevoel kan volgen en het gewenste materiaal kan gebruiken.

Gesloten opdrachten leggen over het algemeen meer het accent op de cognitieve ontwikkeling.

Beide vormen zijn waardevol en kunnen elkaar afwisselen.

Zie voor de expressiehoek ook hoofdstuk 2.

2.4 Verbale expressie

De taal heeft in het leven van een mens verschillende functies. De taal als expressiemiddel hanteren is er één van. Voor de klaspraktijk betekent dit, dat er naast een ruim aanbod aan materiaal en activiteiten, voldoende prikkels moeten gegeven worden tot taalverrijking en taalexpressie.

Spreken maakt het mogelijk uiting te geven aan gevoelens, verlangens, emoties, wensen en gedachten. Dit spreken kan gericht zijn tot zichzelf of tot een ander. We ervaren geregeld dat vooral jonge kleuters tegen zichzelf praten. Dat ze een knuffel, een pop of een lievelingsdier deelgenoot maken van de dingen die hen bezighouden. Langzamerhand komt de kleuter, via stimulansen uit zijn omgeving en met de nodige wilsinspanning, tot verbaal uiting geven aan zijn gevoelens. In de basisschool kunnen zowel activiteiten en materiaal, als de inrichting van het lokaal uitnodigen tot taalexpressie.

2.4.1 De ontvangst

Een belangrijk moment om kleuters spontaan te laten praten is het moment waarop ze 's morgens binnen komen. Het binnen komen is een gevoelsgebonden moment en schept een band met thuis. De kleuters praten over hun belevingen, over wat indruk gemaakt heeft, of ze brengen een boodschap over.

Bezwaren

- Meestal vindt de ontvangst klassikaal plaats, in de kring. Vooral de jongste kleuters hebben helemaal geen behoefte aan dergelijk begin. Ze willen het liefst in één of andere speelhoek. Er zijn er wellicht ook die verdrietig zijn en het afscheid nog eventjes moeten verwerken.
- Veel leerkrachten hebben de bedoeling met deze activiteit de kleuters te leren luisteren naar elkaar.

Een kleuter, een egocentrisch wezentje, heeft bij het binnenkomen in de klas hoogstwaarschijnlijk geen behoefte om te luisteren naar wat andere kleuters te vertellen hebben. Hij wil misschien wel zelf iets kwijt, of hij wil in de belangstelling staan en de aandacht trekken. Maar luisteren naar een twintigtal andere kleuters? Leren luisteren lukt het beste op een ander moment, bijvoorbeeld in een kringgesprek.

- De betrekkelijk korte tijdsperiode waarop elke kleuter aan bod komt, is te gering in verhouding tot de totale duur van de activiteit, vooral bij de jongste leeftijdsgroep.
- Het 'gezellig' bij elkaar in de kring zitten, is op dit moment van de dag meestal een kunstmatige gezelligheid. Jonge kleuters vinden het stukken gezelliger op een kussen met de pop of de beer of op de schoot van de leerkracht.
- De leerkracht die *echt* moet zijn, is niet altijd geboeid door de uitspraken van de kleuters. Vaak moet zij enthousiasme veinzen en daarbij voelt zij zich helemaal niet goed.

Het kan ook anders

Tot zover enkele bedenkingen bij de klassikale ontvangst. Hoe kunnen we nu de ontvangst meer afstemmen op de werkelijke behoeften van de kleuters en vooral deze van de jongsten onder hen? Een suggestie.

De kleuters gaan niet verplicht naar de speelplaats, maar hebben de kans om rechtstreeks naar de klas te komen. Door het feit dat niet alle kleuters tegelijk binnenkomen, kan de leerkracht meer aandacht besteden aan elke individuele kleuter. Hem helpen bij het uitkleden, het afscheid wat verzachten, naar hem luisteren en zodoende een vertrouwensrelatie met hem opbouwen. De kleuters kunnen nu spontaan een materiaal, een speelhoek of een activiteit kiezen die hun voorkeur wegdraagt. Ze kunnen zich uiten op de manier die zij verkiezen.

- Zo raakte Joost niet uitverteld over het weekend.
- Marieke kon makkelijk afscheid nemen van haar moeder toen ze onmiddellijk naar het klimrek mocht waar Tim al bezig was.
- Tineke had behoefte om een tekening te maken.
- Thomas en Dorien vonden het fijn om nog eventjes hun beer te knuffelen.
- José keek enthousiast in haar nieuwe kijkboek, Martijn en Lieke keken geïnteresseerd mee.
- Sarah sorteerde met Bert de herfstvruchten die ze meebrachten.
- Geleidelijk kwamen de kleuters in de klas binnen, sloten ze zich makkelijk aan bij een groepje of werden door de leerkracht begroet en uitgenodigd naar één of andere bezigheid.

Zo kan het dus ook! Voor de kleuters met veel betrokkenheid. Voor de leerkracht met minder sleur en met meer belangstelling.

2.4.2 Het kringgesprek

Bessel (1972) geeft een specifieke inhoud en doelstelling aan het kringgesprek. Hij benadrukt terecht dat de school niet louter de cognitieve ontwikkeling moet nastreven, maar ook voldoende aandacht moet besteden aan het emotionele aspect van de persoonlijkheidsontwikkeling. Daartoe is regelmatig een kringgesprek houden een ideale mogelijkheid in alle groepen. De kinderen kunnen zich hierbij spontaan uiten over hun gevoelens en persoonlijke belevingen.

In een kringgesprek kunnen we de kinderen uitnodigen om te praten over dingen die ze fijn vinden, waar ze bang voor zijn, waar ze verdrietig om zijn, kortom wat ze op een bepaald moment voelen. Dit kan klassikaal of in groepjes gebeuren, afhankelijk van de interesse van de kinderen, de leeftijdsgroep of het aantal kinderen in de groep.

- Kleuters kunnen vertellen over een plaats in de klas waar ze graag spelen.

- Ze kunnen iets vertellen over een gevoel dat ze ervaren als een kleuter iets voor hen doet.
- Ze kunnen verwoorden waar ze bang voor zijn.
- Ze kunnen vertellen waar ze verdrietig om zijn.

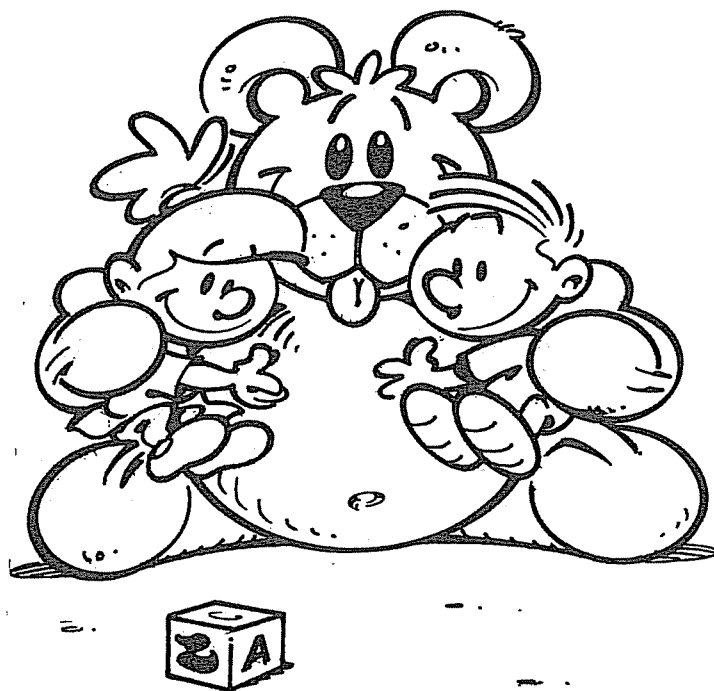
Kleuters komen zo tot de ontdekking:

- dat niet iedereen dezelfde gevoelens heeft,
- dat gevoelens nooit verkeerd zijn,
- dat gevoelens geuit mogen worden,
- dat het helpt als je erover praat.

Angst verwerken

Kleuters uiten op verschillende manieren dat ze bang zijn. Wanneer ze voor het eerst naar school komen bijvoorbeeld. Sommige kleuters huilen, andere lopen weg of verbergen zich, terwijl er ook enkele zeggen dat ze bang zijn. Zelfs als de eerste drempelvrees overwonnen is en de kleuters goed vertrouwd zijn met hun omgeving, zullen er nog geregeld momenten voorkomen waarop ze hun angstgevoelens laten blijken.

Om de angst die sommige kleuters hebben bij de eerste schooldag te voorkomen, kunnen de ouders, voor ze hun kleuter definitief naar school brengen, een paar proefbezoekjes afleggen aan de betrokken school. Zo raakt de kleuter langzaam gewend aan de nieuwe omgeving en zal hij niet meer zo angstig zijn.

De knuffelpop van thuis naar school meenemen verhoogt het veiligheidsgevoel bij de kleuters. Ze behouden een beetje de band met thuis.

Ook een klassepap of -beer kan een belangrijk rol spelen bij de emotionele ontwikkeling van de kleuter: ze mag geaaid, geknuffeld en op schoot genomen worden.

De beste manier om kleuters te leren omgaan met hun angsten is erover praten. Angst is een normaal gevoel dat niet alleen kleuters hebben maar ook volwassenen. Het waarschuwt ons in veel gevallen voor gevaar. Als we geen angst kenden, zouden we heel wat onvoorzichtige dingen doen.

Door met de kleuters te praten, kan uitgezocht worden welke angsten reëel en welke overdreven zijn.

2.4.3 Een donkere hoek

Een hevig onweer was een uitstekende gelegenheid om met de kleuters over hun angsten te praten.

Spontaan beginnen de kleuters over de voorbije nacht te vertellen en wat blijkt, veel kleuters zijn niet alleen bang voor onweer maar voor nog veel andere dingen: voor het donker, voor een dief onder het bed, voor een spook in de kast, voor schaduwen op de muur, voor de wolf, een muis, een krokodil, een vliegtuig, spinnen, wespen, vleermuizen.

De leerkracht besluit de komende dagen een donkere hoek in de klas in te richten. Een dikke zwarte lap stof wordt over een bestaande hoek gespannen. De kleuters verkennen de hoek naar eigen interesse. Niemand 'moet' in de hoek. Wie erin wil, kan een zaklamp meenemen. Sommige kleuters verblijven een tijdje in de hoek, andere komen er gauw weer uit. Sommige kleuters durven er alleen in aanwezigheid van de leerkracht in. Wanneer alle kleuters de schrik voor de donkere hoek overwonnen hebben, kan dit een gezellig plekje worden om bijvoorbeeld met schaduwen te spelen, verhalen te vertellen of met zaklampen en gekleurd plastic te experimenteren.

Het helpt als de leerkracht de angst die veel kinderen voor het donker hebben, positief benadert. Het helpt als zij 'de nacht', 'schemering', niet als iets griezeligs voorstelt. Onbewust brengt zij dan immers angstgevoelens over op de kleuters. Door daarentegen situaties waarin het donker ter sprake komt ook als gezellig te beschrijven, maakt zij een positieve indruk op de kleuters. Een kaarsje aansteken, een schemerlampje, het verhoogt de stemming in het donker.

Maskers

Sommige kleuters krijgen een huilbui bij het zien van een gemaskerd persoon. Anderen gaan pas huilen als de leerkracht hen een masker of een blinddoek op wil zetten. Wanneer maskers in de klas worden gehaald, dan zorgt de leerkracht voor vrolijke, herkenbare maskers, die eerst door de kleuters geëxploreerd kunnen worden alvorens ze voor het gezicht worden gedaan. Enge, griezelige maskers bieden we niet aan.

Geruststellen

Alleen, zonder de leerkracht, in de hoeken spelen, is een stap die veel jonge kleuters niet zo gauw zetten. Van zodra de leerkracht uit het zicht verdwenen is, raken ze in paniek. Vele kleuters zijn al gerustgesteld als ze samen met de leerkracht het materiaal in de hoeken hebben verkend en er mee mogen spelen. Anderen vragen meer aandacht. Hier zal de leerkracht nog dicht bij de kleuters moeten blijven. Gaat ze in een andere hoek een kijkje nemen, dan stelt de kleuters gerust: 'Ik ben even in de poppenhoek. Als je door het gordijntje kijkt, kun je me zien.'

2.4.4 Dramatiseren

Het dramatiseren kan een middel zijn om door gebaren, kleding of woorden bepaalde gevoelens te uiten. Ieder kind heeft behoefte om zich te identificeren met personen waar het een band mee heeft, die het bewondert, vreest of afwijst. Of om deze personen te imiteren. In het *rollenspel* kan een kleuter op sociaal aanvaardbare wijze zijn kijk op zijn leefwereld weergeven, corrigeren of aanvullen. Hij doet dit samen met leeftijdsgenoten die analoge gevoelens hebben en dat stimuleert hem.

Zijn verwachtingen en wensen krijgen vorm in het *illusiespel*. Kleuters improviseren situaties die ze beleefd hebben en waarbij hun verwachtingen niet helemaal vervuld werden. Ze vullen hun beleving aan door te 'spelen' wat ze wensen, of hoe ze zouden willen dat de beleving verlopen was. Taalexpressie en actie vullen elkaar aan. Naar aanleiding van een situatie, een verhaal of gewoon bij het aantrekken van een kledingstuk of een attribuut komt het *fantasiespel* aan bod. De kleuters verzinnen acties en dialogen, ze laten hun verbeelding de vrije loop.

Stadia

Bij de jongste kleuters verloopt het dramatiseren totaal anders dan bij oudere kleuters. Zij beheersen de taal nog onvoldoende om zich verbaal optimaal te kunnen uiten. Vandaar dat zij zich aanvankelijk van lichaamstaal zullen bedienen. Ze zullen houdingen en bewegingen nabootsen van personen, voorwerpen en dieren. De verbale expressie functioneert op hun niveau. Het dramatiseren gebeurt bijna

altijd alleen en voor zichzelf. Hun nabootsen gebeurt dan ook meestal tijdens het vrije spel. Met een eenvoudig rekwisiet zijn ze postbode, agent, Sinterklaas.

Met een kleine camouflage worden bij veel kleuters remmingen weggewerkt. Met een staart of een paar oren voelen ze zich een wolf, een konijn of een poes.

Doe-spelletjes voor de spiegel hebben de belangstelling van veel kleuters.

Tijdens of na het vertellen van een verhaal worden de jongste kleuters uitgenodigd om personages, dieren of voorwerpen uit het verhaal na te bootsen. Ze kunnen daarbij al dan niet gebruik maken van rekwisieten.

- Kruipen als een slak.
- Vliegen als een vogel.
- Lopen als een olifant.

In een volgend stadium zullen ze eenvoudige situaties uit hun leefwereld, een lied of een versje uitbeelden.

Als kleuters dramatiseren, weten ze aanvankelijk nog niet precies wat ze zullen spelen. Ze rommelen wat met kleren, fluisteren, giechelen of gieren het uit. Ze verkennen zichzelf en hun mogelijkheden maar ook die van de vriendjes en de situatie. De leerkracht wacht onopgemerkt af en treedt pas op als het echt niet meer door de beugel kan. Als de leerkracht geduldig is, ontdekt ze dat de kleuters meestal zelf de leiderstypen afremmen. Deze kleuters voelen dat ze verder mogen meespelen als ze zich aanpassen. Doen ze dit niet, dan vliegen ze eruit.

Oudere kleuters leren overleggen en samenwerken met elkaar. Ze komen tot dialoog en leren hun gedrag aanpassen aan dat van hun vriendjes.

Nu komt de fase waarin de kleuters zich op hun rol kunnen concentreren en op elkaar in kunnen spelen. Als ze de kans kregen om zich in de vorige fasen uit te leven, zullen ze nu de raad en de hulp van de leerkracht aanvaarden en op prijs stellen.

Ze spelen situaties uit hun dagelijkse omgeving. Langzamerhand komen ook verhalen aan de beurt. Aanvankelijk zijn het momenten die gespeeld worden. Later episodes of hele verhalen.

Meestal ontstaat deze vorm van dramatiseren spontaan bij de kleuters. De leerkracht kan ze uitnodigen om het verhaal ook eens te spelen voor toeschouwers. Ze spreekt dan samen met de kleuters af:

- welke ruimte ze zullen gebruiken;
- waar de toeschouwers mogen plaatsnemen;
- welke rekwisieten er van pas kunnen komen;
- wat ze eventueel aan decor nodig hebben om sfeer te scheppen.

Aandachtspunten

Aanvankelijk vertelt de leerkracht het verhaal of het verloop. Dan neemt ook zij een rol en speelt samen met de kleuters.

Daarna spelen de kleuters zelf het verhaal. De leerkracht bevindt zich onder de toeschouwers.

- De kleuters kiezen zelf het personage of de rol die ze willen spelen en bepalen zelfstandig welke kledingstukken ze zullen aantrekken, of welke attributen ze zullen gebruiken.

- Iedereen krijgt de kans om te dramatiseren, niemand moet. Schuchtere kleuters worden geholpen en aangemoedigd. Een terughoudende kleuter uitnodigen om een passieve rol te spelen is vaak al genoeg om hem te betrekken bij het spel. Bijvoorbeeld: 'Wil jij de deur zijn, of de klok?'
- De leerkracht geeft wel tips en een geheugensteun, maar laat de kleuters vrij spelen. Het initiatief moet van hen komen. Het dramatiseren moet een beleven zijn door de kleuters.
- Niet alleen taalexpressie maar ook beweging en fantasie van de kleuters moeten aan bod komen.
- De leerkracht vraagt na het spel hoe het voelde om deze rol te spelen of om dat personage uit te beelden.
- De kijkers mogen hun waardering uitdrukken.
- Het proces moet meer aandacht krijgen dan het produkt: geen toneelspelen zoals de leerkracht dat wil maar creatief dramatiseren.
- Een verhaal, verteld in functie van het dramatiseren, moet niet alleen boeiend zijn en identificatiekansen bieden, het moet ook kansen geven tot actie en dialogen. De kleuters moeten er herkenbare situaties in vinden en ze moeten het chronologisch verloop kunnen ontdekken.

Een groeiproces

Het leren dramatiseren is een groeiproces. De experimenteerfase kan zeer lang duren. Bewegingsexpressie, mime en pantomime zullen een gunstige invloed hebben op dit groeiproces.

Het spelen van situaties waar een kleuter niet direct bij betrokken is, vereist een minder egocentrische houding. Hij moet zijn eigen ervaring loslaten en zich kunnen inleven in wat anderen ervaren. Het is dan ook vanzelfsprekend, dat deze vorm van dramatiseren pas enige kans op slagen maakt in de hogere groepen van de basisschool.

De verkleedhoek en de winkelhoek, de poppen- en de huishoek lenen zich eveneens tot verbale expressie. Omdat rollenspel, illusie- en fantasiespel, er over het algemeen meer expliciet aan bod komen, bekijken we deze speelhoeken bij 'creatief spel'.

2.4.5 Poppenspel

Voor sommige kleuters is poppenspel spelen een uitstekend middel om zich verbaal te uiten. Het is de pop die doet en spreekt. Daarbij zijn zij soms niet zichtbaar en dat neemt alle remmingen weg. De spreekdrempel is aanzienlijk verminderd.

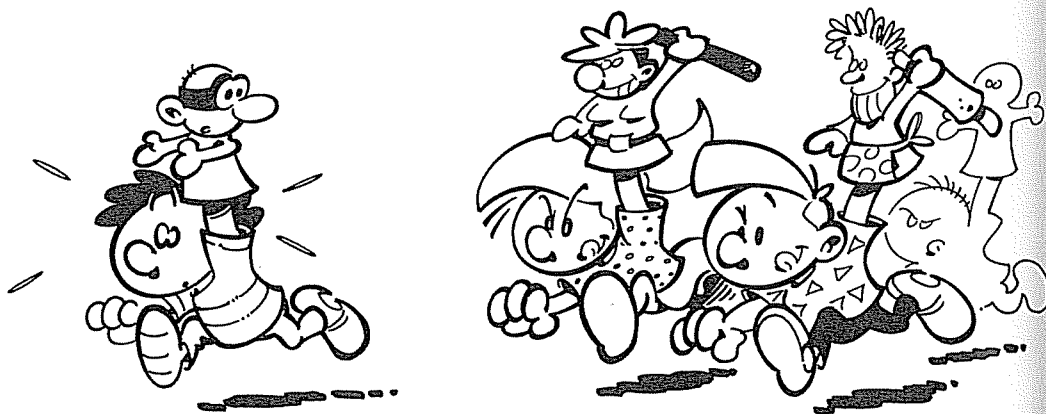
Poppenspel door de kleuters moet goed voorbereid worden.

- De kleuters spelen het makkelijkst zonder poppenkast. Hun bewegingen zijn vaak nog te ongecontroleerd om van achter de poppenkast en voor een publiek te spelen. Maar om kennis te maken met de poppen, ze te leren hanteren en met ze te praten, kan het wel.

- Zo demonstreert de leerkracht hoe de kleuters de poppen vast moeten houden, laten spreken en bewegen. De pop reageert zoveel mogelijk op wat de kleuters zeggen.
- Nu voert de leerkracht een gesprek met een pop die door een kleuter gehanteerd wordt.
- Een kleuter en de leerkracht hanteren elk een pop. Tussen beide poppen ontstaat een gesprek.
- Een kleuter komt tot een gesprek met een andere kleuter. Beiden hanteren ze een pop. De leerkracht bevindt zich onder de toeschouwers om het spel in goede banen te leiden.
- In laatste instantie zullen de kleuters proberen een situatie of een eenvoudig verhaal te spelen. Dit komt uiteraard alleen maar aan bod als ze voldoende kansen kregen om zich te oefenen in de vorige stappen.
- Indien de kleuters het aankunnen, mogen ze in de poppenkast spelen. Alleen of met zijn tweetjes.

Ook de poppen die de kleuters hanteren spelen een belangrijke rol.

- In de eerste plaats moeten de poppen goed hanteerbaar zijn voor de kleuters. Als alle aandacht opgeëist wordt om de poppen te laten bewegen, dan komt er van verbale expressie en van creatief taalgebruik niets terecht.
- Omdat de meeste kleuters nog over weinig motorische vaardigheid beschikken, zijn stevige stokpoppen en lichte handpoppen heel geschikt.
- Er moeten zeker poppen zijn waarmee de kleuter zich kan identificeren, of die een duidelijke betekenis voor hem hebben. Bijvoorbeeld: de moeder, de agent of het kindje.
- Poppen waarmee de kleuter alle kanten uit kan, zijn ook van de partij. Hij geeft dan zelf de gewenste betekenis of rol aan de pop.
- Zelfgemaakte poppen zullen de kleuters met liefde en zorg hanteren, ze moeten wel stevig zijn.

2.4.6 Taalspel

Kleuters experimenteren niet alleen met materiaal, maar ook met klanken en woorden. Ze beleven plezier aan het herhalen, zeggen of zingen van nieuwe woordjes, nonsenswoorden, namen, enz. Ze doen dit alleen omdat ze het prettig vinden. Dit is een eerste vorm van spelen met taal.

Bakkerrijmpjes maken deel uit van onze cultuur. Ze worden overgeleverd van volwassene op kind, van geslacht tot geslacht. Allerlei dansspelletjes als touwtje springen, hinkelen of balspelen worden op de speelplaats al of niet gecombineerd met verzen of liedjes. Naast oude, traditionele verzen creëren kinderen al spelend populaire varianten op bestaande rijmen of kinderliedjes, die zij dan aan elkaar verder leren. Dit is een andere vorm van plezier hebben met taal.

We laten de kleuters het plezier ervaren van het spelen met taal en er ontdekkingen mee doen. Zo helpen we ze over bepaalde drempels heen en moedigen we ze aan tot spontane mondelinge taalproductie.

Rijmspelletjes, woord- en raadspelletjes nodigen de kleuters uit en stimuleren ze tot speels en creatief taalgebruik.

- De leerkracht zegt een woord, de kleuters bedenken een rijmwoord.
- De leerkracht geeft de aanzet van een zin, de kleuters maken de zin af met een rijmwoord.

Hand- en vingerspelletjes zijn altijd een succes bij kleuters. Ze rijmen daarbij aan de lopende band. Enkele voorbeelden van rijmpjes gemaakt door kleuters:

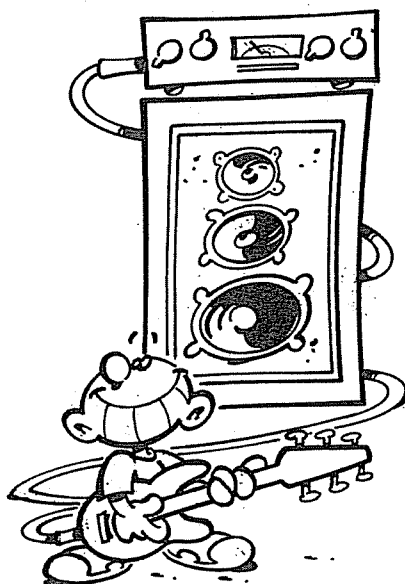
- Eén, twee, doe je mee?
- Eén, twee, mijn pop gaat mee.
- Eén, twee, drie, mijn popje heet Sofie.
- Eén, twee, drie, vier, ik vind een dikke pier.
- Eén, twee, drie, vier, ik schilder op papier.
- Eén, twee, drie, vier, vijf, zes, Tineke schrijft haar les.

Verbale expressie, muzisch en creatief taalgebruik groeien vanaf de eerste kleutergroep. Het belangrijkste blijft dat de kleuters de tijd krijgen om zich de vaardigheid van spontaan en creatief taalgebruik eigen te maken.

2.5 Muzikale expressie

Al vanaf de geboorte hebben kinderen kennis gemaakt met verschillende geluiden: stemmen van mensen, dierengeluiden en geluiden van allerlei voorwerpen. Ook muziek drong toen al tot ze door: de

muziekmobiel, een zingende huisgenoot, radio en televisie. In sommige gezinnen is muziek vanzelfsprekend en spelenderwijs verweven in de dagelijkse omgang met kinderen. In andere gezinnen wordt niet vóór of met de kinderen gezongen, denkt men niet aan spelletjes op muzikaal vlak. De enige beïnvloeding is dan ook dikwijls negatief: het geluid dat via radio en televisie de kinderen overspoelt. Kinderen uit gezinnen met een ander cultuurpatroon, hebben weer op een totaal andere manier naar zingen en muziek geluisterd. Elke kleuter heeft bij het binnenkomen in de basisschool een heleboel positieve en negatieve ervaringen opgedaan in verband met muziek.

Muziek kan op verschillende manieren beleefd en beoefend worden.

- Verstandelijk-technisch: dan hou je alleen rekening met toonsoort, metrum, maat, muzikale vorm, toonhoogte, enz.
- Emotioneel: dan laat je je meevoeren met de emotionele geladenheid van de muziek.

Bij kleuters treffen we uitsluitend de tweede vorm aan. Zij zijn spontaan en impulsief en reageren gevoelsmatig op de indrukken die van buitenaf op hen toekomen.

Zoals een kind is ook de muziek dynamisch en vol beweging. Een aaneenschakeling van klanken die elkaar ritmisch opvolgen. Kleuters reageren op muziek door heen en weer te wiegen, door zwaaien, door dansen, door springen.

We weten dat bewegen noodzakelijk is voor de cognitieve ontwikkeling van kleuters. Dit geldt eveneens voor hun muzikale ontwikkeling.

Doel

Wat is het doel van muzikale expressie?

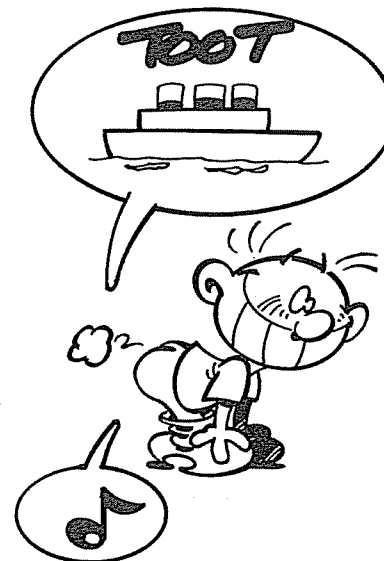
Het antwoord op deze vraag vinden we, als we kleuters in hun gewone doen observeren.

- Bruno slaat met de lepel op zijn bord in de poppenhoek.
- Karla laat haar auto's ronken en toeteren.
- Liesbet wiegt haar pop en neuriet er zacht een liedje bij.
- Koen tikt met de voet bij het horen van een kinderplaat.

Het zijn stuk voor stuk muzikale belevingen. We kunnen hieruit opmaken:

- dat kleuters plezier beleven aan het zich muzikaal uiten;
- dat kleuters op een muzikale manier uiting geven aan gevoelens, als ze intens betrokken zijn bij hun spel;
- dat het zich prettig voelen, rust en stilte, stimuleren tot muzikale beleving;
- dat kleuters spontaan reageren op muzikale prikkels;
- dat ze positieve en negatieve gevoelens afreageren door met muziek bezig te zijn.

Kenmerkend voor kleuters is hun sterke bewegings- en expressiedrang. Vandaar het belang van muzikale vorming in de kleutergroepen.

Verschillende stadia

Geluid maken en ritme zoeken, zijn het uitgangspunt geweest van de muziek. Dit verschijnsel zien we ook bij kleuters. De spontane muzikale uitingen kunnen we vergelijken met het krabbelen met allerlei tekenmateriaal. Op muzikaal vlak doorlopen kleuters dezelfde stadia als met ander expressiemateriaal.

Aanvankelijk doen ze ervaringen op bij het zelf produceren van geluiden: ze *exploreren*.

- Ze onderzoeken bij alles en nog wat of er geluid uit komt.
 - Ze maken toevallige geluiden met het eigen lichaam.
 - Ze brengen spontaan geluiden voort bij het spel.
- Wat gebeurt er als ik met dit blok op deze doos sla?
Wat gebeurt er als ik met deze doos schud?

- Ze luisteren naar eenvoudige liedjes en ritmische aftelrijmpjes. Al vlug gaan ze *experimenteren*: het kan ook anders.
- Ze onderzoeken de verschillende mogelijkheden van diverse materialen.
Als ik op tafel sla, klinkt het anders dan op de doos.
- Ze ervaren verschillende mogelijkheden bij het hanteren van instrumenten.
Ik kan vlug of langzaam tikken, zacht of hard.
- Ze experimenteren met de eigen stem.
Als ik roep dan klinkt dit in de klas anders in de gang.

Kleuters imiteren.

- Ze bootsen geluiden na uit hun omgeving.
- Ze imiteren geluiden bij het kijken naar de platen in een prentenboek.
- Liedjes die ze hoorden zingen, zingen ze na bij hun spontaan spel in de speelhoeken. Ze zingen met of zonder tekst. Soms onsamenvangende woorden of zinnen: eigen brouwsels van klanken en geluiden.

Het leren door nabootsen krijgt hier een ruim aandeel. Een muzikale leerkracht laat ongetwijfeld gunstige sporen na bij de kleuters.

Kleuters geven ook *vorm* aan hun experimenten.

- Bepaalde klanken die hen boeien, herhalen ze.
- Ze vinden een bepaald ritme en gaan ermee door. Ze creëren een patroon.
- Ze ontdekken een melodie en gaan improviseren: een woord, een zin, een liedje, een aftelrijmpje.

Op school krijgen kleuters begeleiding bij hun experimenten en creaties. Ze leren omgaan met klanken, geluiden en ritme, met hun stem, met instrumenten. Ze krijgen ook gelegenheid om te 'oefenen'. Kortom: ze worden steeds naar een hoger niveau gebracht door een leerkracht die op een speelse wijze situaties schept om ze te boeien en om ze te stimuleren naar meer.

2.5.1 Aspecten van muzikale vorming

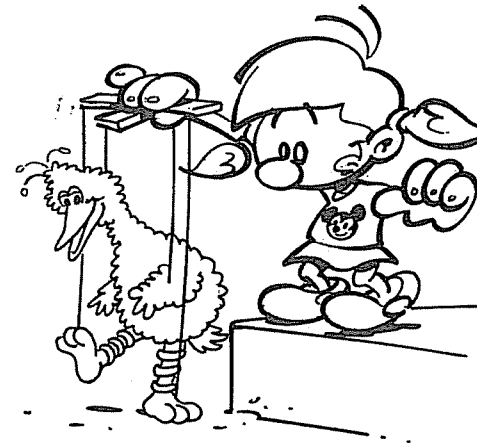
Omdat er veel literatuur bestaat, specifiek rond muzikale opvoeding gaan we niet uitgebreid in op de verschillende facetten. Toch een kort overzicht.

Ritme en muziek

Ons leven wordt door ritme bepaald. Hartslag en ademhaling voltrekken zich ritmisch het hele leven lang.

De functielust is het zoeken naar een bewegingspatroon dat ritmisch verloopt.

Ook geautomatiseerde bewegingen functioneren pas goed als de

beweging ritmisch verloopt. We constateren dit bij het lopen, het fietsen, het zwemmen en het schrijven.

Ritme is beweging. Ritme pakt een kleuter het eerst op. Hij slaat met zijn lepel op zijn bordje, vindt hierin een ritme en herhaalt zijn beweging tot een patroon. Ritme krijgt een expressief karakter.

In de dagelijkse praktijk moeten kleuters gelegenheid krijgen om ritme te ontdekken, te imiteren, ermee te experimenteren en zich ritmisch expressief te uiten.

Dit kan door spelen met geluiden,

met klanken, met instrumenten.

We gaan zeer geleidelijk te werk en we sluiten aan bij de spontane uitingen van kleuters in het dagelijkse klasseleven.

De kleuters moeten ook voldoende rijpheid hebben in spierbeheersing en lichaamscoördinatie. Enkele voorbeelden:

- Woorden, namen en korte zinnen laten klappen, tikken, stappen, lopen, springen, enz. Dergelijke ritmiek oefeningen krijgen slechts muzikale betekenis als de woorden verschillende malen herhaald worden.
- Met instrumenten een ritme aangeven waarop de kleuters reageren.
- Contrasterende reacties uitlokken bij het spelen van eenvoudige

muziek.

- Spontaan ritmes beleven op een bekend lied of een bekende melodie.
- De ritmiek moet uit de kleuters komen als antwoord op de muziek. De leerkracht legt geen bewegingen op.
- Rondedansen bij eenvoudige kinderliedjes of instrumentale muziek.

Zingen

Een baby is nog maar net op de wereld of hij hoort al de stem van zijn vader en moeder. Meestal spreekt die stem, maar ze kan ook zingen. Van wiegeliedjes en bakerliedjes gaat een weldadige rust uit. Door de eenvoud en door het herhalen ervan wordt een kind er toegankelijk voor.

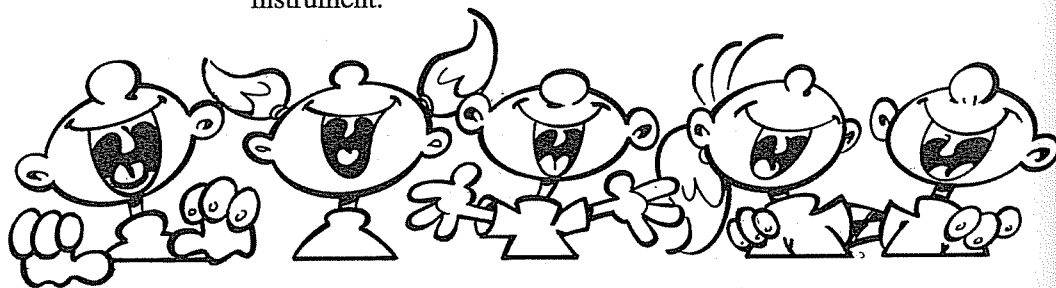
We zien dat ouders bij het wiegen van hun baby zingen of neuriën. Houden ze op dan geven baby's vaak zelf het signaal: ga hier asjeblieft nog even mee door, ik vind het zo fijn, ik krijg er niet genoeg van.

Soms horen kleuters ook een instrument bespelen. Ze worden gevoelig gemaakt voor de melodie.

Wat zien we nu bij kleuters?

Ze hebben een drang om te zingen. Ze storen zich aan niemand. Ze zingen voor zichzelf: ze hoeven niet per se luisteraars. Eenvoudige kleuterdeuntjes nemen ze spontaan over. Ze zijn gevoelig voor ritme en melodie. Ze vinden het fijn om te zingen.

- Met een groep is zingen niet gebonden aan een bepaalde dag of uur.
- Bij de jongste kleuters gaan we niet kost wat kost een liedje aanleren. In de beginperiode zingt de leerkracht alleen. De kleuters kunnen vrij meedeinen, meebewegen of meezingen. Gebruik korte zinnen uit de beleavingswereld van de kleuters.
- Daarna bieden we de kleuters zeer korte teksten aan op een eenvoudige melodie: de kleuterdeun (so-la-so-mi). Naarmate de kleuters ouder worden en rekening houdend met hun mogelijkheden, worden de teksten wat langer, de kleuterdeun wordt uitgebreid.
- Namen en woorden zingen op een paar eenvoudige tonen bevordert de stemvorming, de articulatie en de ademtechniek.
- Om een liedje aan te leren is de stem van de leerkracht het beste instrument.

Improviseren

- Improviseren doen sommige kinderen spontaan bij het spel.
- Ze moeten dus kansen krijgen om zich in de verschillende speelhoeken vrij muzisch en muzikaal te uiten.
- De leerkracht geeft het voorbeeld om af en toe te improviseren. De pogingen van de kleuters, hoe primitief ook, worden steeds aangemoedigd en gewaardeerd.
- Ritmische improvisaties kunnen aan bod komen met eigen lichaam, met voorwerpen of met instrumenten.
- Improviseren met poppen kan de kleuters stimuleren, het is de pop die improviseert.
- Een muzikale dialoog tussen leerkracht en kleuters, kleuter en kleuter, kleuter en pop, behoren tot de mogelijkheden.
- Gezongen vraag- en antwoordspel wordt meestal door de oudste kleuters gewaardeerd.
- Een lied improviseren kan het beste eens klassikaal gebeuren. De leerkracht helpt de kinderen op weg, de kinderen stimuleren elkaar. Het resultaat is bijkomstig. Een intense beleving, een feest, een boeiende activiteit, een fijne gebeurtenis, kunnen de kleuters inspireren.
- Een geslaagde improvisatie wordt opgenomen in het liedrepertoire.

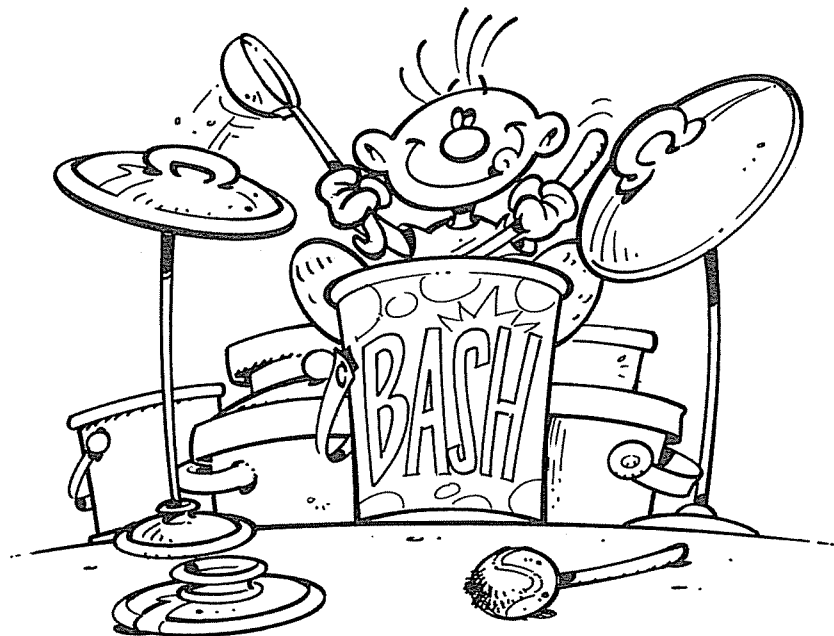
Het liedrepertoire

Het liedrepertoire moet kritisch gekozen worden. Zowel wat de tekst als wat de melodie betreft.

- Eenvoudige aftelrijmpjes, nonsensliederen, plezierige en ondeugende liedjes vinden kleuters fijn.
- Het liedrepertoire wordt aangevuld naar aanleiding van dagelijkse gebeurtenissen, de belangstelling van de kleuters, een thema.
- De leerkracht beperkt zich tot liedjes die binnen de muzikale mogelijkheden van de kleuters liggen.
- Naarmate het liedrepertoire uitgebreid wordt, komen er tekeningen of foto's die de liederen illustreren op een liedkaart of in het liedboek.

2.5.2 Musiceren

Van jongsaf musiceren kinderen op hun manier. Enerzijds willen ze alles wat ze in handen krijgen gebruiken als instrument. Anderzijds is een instrument aanvankelijk een 'speelding' zoals zoveel ander speelgoed. Pas als kleuters het instrument als klankvoorwerp ontdekken, kunnen ze er in die zin mee experimenteren.

Ze beleven er spontaan bepaalde ritmes mee. Ze ontdekken klankverschillen. Ze experimenteren met ritme- en klankcombinaties. Een instrument goed hanteren moet geleerd worden. De leerkracht besteedt hier de nodige aandacht aan.

- Aan hun eigen lichaam hebben kleuters al heel wat instrumenten om te ontdekken en om mee te experimenteren: ze hebben ze altijd bij zich!
- Aanvankelijk krijgen de kleuters materiaal in handen dat tegen een stootje kan. Het tijdstip en de plaats waar ze met instrumenten experimenteren, moet zorgvuldig gekozen worden om de anderen niet storen. De jongste kleutergroep zal er alleen maar wat op los slaan. Hun bewegingsdrang zet ze hiertoe aan. De leerkracht probeert de exploreer- en experimenteerfase in goede banen te leiden door de nodige afspraken te maken en door het passende materiaal aan te bieden.
- Heel prettig voor kleintjes zijn een jas of schoenen met belletjes. Bij elke beweging genieten ze van de geluiden.

- Oudere kleuters zullen het leuk vinden om bijvoorbeeld zelf een ceintuur te maken met schuddoosjes.
- Met deze rekwisieten aan kan de leerkracht allerlei leuke opdrachten geven. In de maat lopen of springen. Vlug of traag de belletjes laten rinkelen.
- Geleidelijk aan zullen de kleuters in eenvoudige spelletjes de instrumenten echt functioneel gaan gebruiken. Ze zullen het ritme aangeven en het ritme van een gekend lied herkennen. Een lied met instrumenten begeleiden behoort ook tot de mogelijkheden.
- De kleuters kunnen zelf allerlei instrumenten maken. Kijk hiervoor in de rubriek: de muziekhoe.

2.5.3 Muziek beluisteren

We vinden bijna geen moment en geen plaats meer in onze dagelijkse omgeving waar we niet met muziek overstelpt worden. Dit geldt natuurlijk ook voor kleuters. Soms worden ze gewekt met muziek. Bij het opstaan vult een bepaalde muziek, afhankelijk van de smaak van de ouders, de woonkamer. Bij het naar school gaan, staat in de auto vaak de radio aan. De hele avond staat in vele huiskamers de televisie aan. Al deze muzikale prikkels brengen de kleuters in contact met allerlei soorten muziek. Ze vangen al dan niet de waardering hiervoor op van volwassenen. Onbewust bezorgt deze muziek de kleuters positieve en negatieve ervaringen.

Toch is het zinvol om de kleuters ook in de klas nog eens muziek te laten beluisteren. Enerzijds om ze met mooie, rustige muziek in contact te brengen en ze daarvan te leren genieten. Anderzijds om zich te leren concentreren op melodieën, op ritmes, op klanken en geluiden.

Als kleuters voldoende vertrouwd zijn met het beluisteren van vertrouwde geluiden, stemmen, lichaamsgeluiden en geluiden van voorwerpen en instrumenten, kunnen we apparatuur inschakelen.

- Radio, platenspeler en cassette recorder kunnen elkaar afwisselen.
- Kleuters zullen intenser genieten van opzettelijke luistermomenten dan van muziek die de hele tijd opstaat terwijl ze spelen en werken.
- Ook opnamen van met de groep gezongen liedjes, of solo's zijn leuk om terug te horen.

Voorwaarden

Om ten volle van het luisteren te kunnen genieten moeten er enkele voorwaarden vervuld worden.

- We zorgen voor een rustige omgeving: knus in de kring of op kussens.
- De kleuters zoeken zelf een geschikte houding om zich op de muziek te kunnen concentreren.
- We kiezen een moment waarop er belangstelling is en de kleuters in de juiste stemming zijn.
- We kiezen vooral geluiden of muziek die past bij de leeftijd.

- We kiezen voor korte, afgeronde fragmenten, eenvoudig van vorm en ritme.
- Soms stellen we een vraag om de aandacht te richten.
- We bieden veel bewegingsmogelijkheid voor de afwisseling. Lou-ter passief muziek beluisteren strookt niet met de bewegingsdrang van de kleuters. Luisteren combineren we met doen, actief muziek beluisteren dus.
- Reageren op muziek kan op verschillende manieren gebeuren: door bewegen, vertellen, schilderen of tekenen.

2.5.4 De muziekhoeck

Een leerkracht die zelf van muciseren houdt, zal ook haar kleuters optimale kansen bieden om dit te doen in al zijn facetten. Daarom krijgen de kleuters een hoek waar ze spontaan ervaringen kunnen opdoen met geluidmakers. Ze krijgen materiaal dat tegemoetkomt aan hun behoeften om geluiden en klanken te produceren, ermee te experimenteren en ritme te beleven.

In deze hoek bekijken we nu alleen het omgaan met geluidmakers. Op bepaalde momenten kan de muziekhoeck een luisterhoeck worden. Dit aspect belichten we bij 'luisteren'.

Inrichting

Een geschikte plaats kiezen om een muziekhoeck in te richten is noodzakelijk. Liefst niet naast een hoek waar kleuters geconcentreerd en stil bezig zijn.

Een dwarsgeplaatste kast kan het geluid afschermen. Een kleed en enkele kussens zorgen voor de gezelligheid en dempen het geluid. Wie geen specifieke muziekhoeck permanent in de klas wil laten functioneren, kan op geregelde tijdstippen, in een geschikte hoek, de attributen ter beschikking stellen.

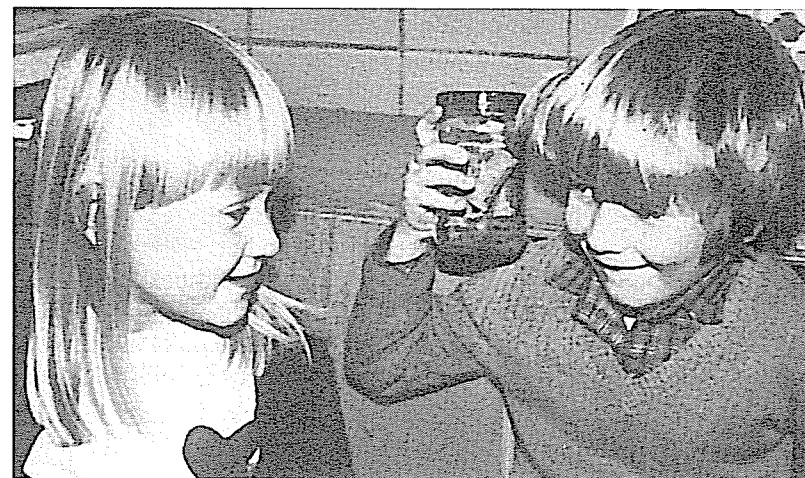
De voorwerpen en instrumenten worden aantrekkelijk en uitnodigend uitgesteld.

Materiaal

Het is de bedoeling dat de kleuters in de muziekhoeck zelfstandig exploreren en experimenteren met geluidmakers. Duur materiaal uit de handel reserveren we voor meer geleide momenten.

Kleuters brengen van alles mee naar de klas. Als je observeert wat ze met die dingen doen, dan is dit al een goede inspiratiebron.

- Tine tikt met twee kastanjes tegen elkaar.
- Koen doet het met twee dozen.
- Sofie luistert naar Bruno die schudt met potjes gevuld met kurken.

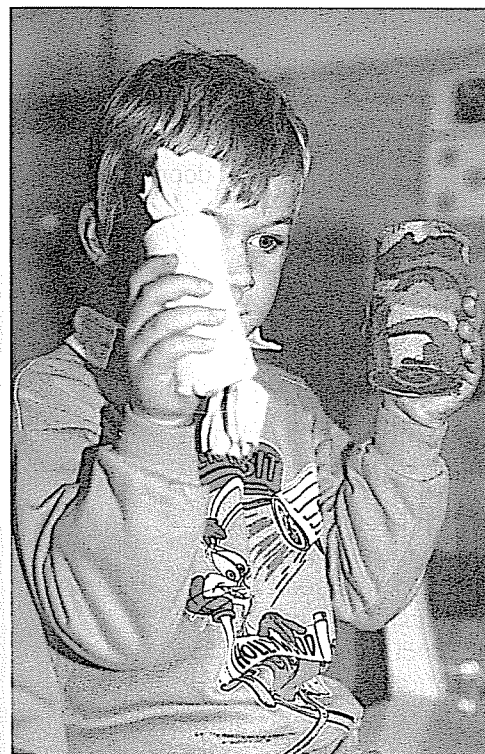
Ze ervaren dat een andere inhoud een ander geluid voortbrengt en dat gewichtsverschil de beweging beïnvloedt.

- We verzamelen dus met de kleuters allerlei potjes en buisjes van metaal, plastic, hout, karton, enz. Ook allerlei spullen die als vul-ling dienst kunnen doen: zand, maïs, pitten, bonen, zaden, lucifers, kroonkurken, water, knopen en noem maar op.

Het vinden van een passende combinatie tussen doos en inhoud is

bepalend voor de aard en de sterkte van het geluid. De leerkracht heeft bij het maken van deze geluidmakers zelf in handen hoe luid of hoe zachtjes het er aan toe zal gaan in de muziekhoeck.

- Als de kleuters helpen om de instrumenten te maken, zullen ze meteen ervaren hoe ze die moeten hanteren en wat ze ermee kunnen doen.
- Potjes met zand of kurkjes vullen, stimuleert de kleuters stil te zijn in de muziekhoeck, om het geluid goed te kunnen horen.
- Tempex, watten, cellofaan, kurk, karton en stof zijn goede geluiddempers.
- Zelfgemaakte geluidmakers geven we een aantrekkelijke uiterlijk.
- Het liedrepertoire aan de hand van tekeningen of foto's vinden we in de muziekhoeck.
- Muziekpartituren kunnen vorm krijgen in geleide activiteiten. Kleuters die er behoefte aan hebben, vinden deze grafische notaties in de muziekhoeck.

We laten het aan de creativiteit van leerkracht en kleuters over om een variatie aan instrumenten te maken: schud-, slag-, tokkel- en snaarinstrumenten, net als in een echt orkest.

Afspraken

- De momenten van exploreren en experimenteren in de muziekhoek worden beperkt. Slechts als ze de andere kleuters in hun bezigheden niet storen, kan het.
- Het aantal kleuters in de muziekhoek kan variëren en wordt gemotiveerd door de leerkracht.
- Sommige instrumenten uit de handel kunnen een plaatsje vinden in de muziekhoek. De kleuters moeten dan wel weten wat mag en wat niet.
- De leerkracht kan door haar aanbod grenzen stellen aan de voortgebrachte decibels.
- Zowel leerkracht als kleuters mogen het zeggen als ze de activiteiten in de muziekhoek storend vinden.
- De klankmakers worden in diverse klasactiviteiten beetje bij beetje geïntroduceerd. Pas als de kleuters er vertrouwd mee zijn, komen ze in de muziekhoek.
- Luisteren kan ook in de muziekhoek. Een stevige cassette recorder is daarvoor geschikt in deze ruimte. Luisteren naar muziek of naar een sprookje kan fijn zijn, bijvoorbeeld alleen met de koptelefoon op. Maar samen genieten kan ook. Er is muziek die uitnodigt tot luisteren, wiegen, dansen, tikken, bewegen, beleven naar eigen normen.
- Experimenteer- en luistermomenten komen niet tegelijk aan bod maar wisselen elkaar af.
- Uit verschillende spelaanbiedingen kunnen opdrachten groeien voor de oudste kleuters. Deze worden genoteerd door middel van symbolen.